

HONDELJ — OGLAVLJE UDATE ŽENE U KONAVLIMA

U složenoj opremi ženske glave i kose, kako je imamo u mnogobrojnim varijantama hrvatske narodne nošnje, donedavna jedna od svojevrsnih pojava sačuvana je u oglavlju udatih žena u Konavlima. Još do prvoga svjetskog rata u toj dubrovačkoj pokrajini, osim pokrivanja glave *pošicom* i *ubručićem*, vidno obilježje udate žene bilo je pokrivalo glave zvano *hondelj*. U kući i za dnevne izlaske *hondelj* se nosio bez drugog pokrivala a nevjeste i mlade žene za svečane zgođe na *hondelj* su prebacivale *pokrivaču*, dragocjenu *zlatnicu*. U tom složenom priboru ova dva elementa, *hondelj* i *pokrivača zlatnica* sastavljena su u cjelinu ženskog oglavlja, iako su po stilu i funkciji bitno različita a i po postanku heterogena.

Porijeklo, stil i službu konavoske pokrivače zlatnice nastojala sam objasniti u njezinu povijesnom sadržaju,¹ a u slijedećem pokušat ću *hondelj* odrediti kao rezidualno kulturno dobro.

Kao sastavni dio ženskog oglavlja u Konavlima K. Bošković iscrpno je opisala *hondelj* u pojedinostima i cjelini.² Sve do tog njezina prikaza u znanstvenom je krugu *hondelj* predstavljao zagonetku već po tom svojem neobičnom nazivu, a i zato što su u javnosti bila poznata samo tri sačuvana primjerka, dva u zbirci V. Bogišića u Cavtatu i jedan u zbirci J. Miš u etnografskom odjelu Muzeja grada Dubrovnika. Tako je ovo oglavlje ostalo znanstveno neodređeno i nepoznato u ranijoj službi i negdašnjoj živnoj upotrebi. Tek na osnovi opsežnih terenskih ispitivanja u godinama 1954—1964, kako ih je provodio Etnografski muzej u Zagrebu pod mojim rukovodstvom, a s osobitim zalaganjem tadašnjeg kustosa ovoga muzeja, dr. Katice Bošković-Benc, rodom Konavoke, dobili smo stvarnu sliku o dijelovima, sastavu i službi ovog pribora. Ujedno su u Konavlima evidentirani dalji primjerci *hondelja* sačuvani u domaćim obiteljima. Pokušat ću da odredim stilski postanak i porijeklo ovog zanimljivog materijalnog dobra.

Prema opisu K. Bošković u sažetom navodim glavne značajke *hondelja*. *Hondelj* se sastoji od: a) elastičnog podloška, b) četvrtastog rupca i c) iglica sa staklenim glavicama.

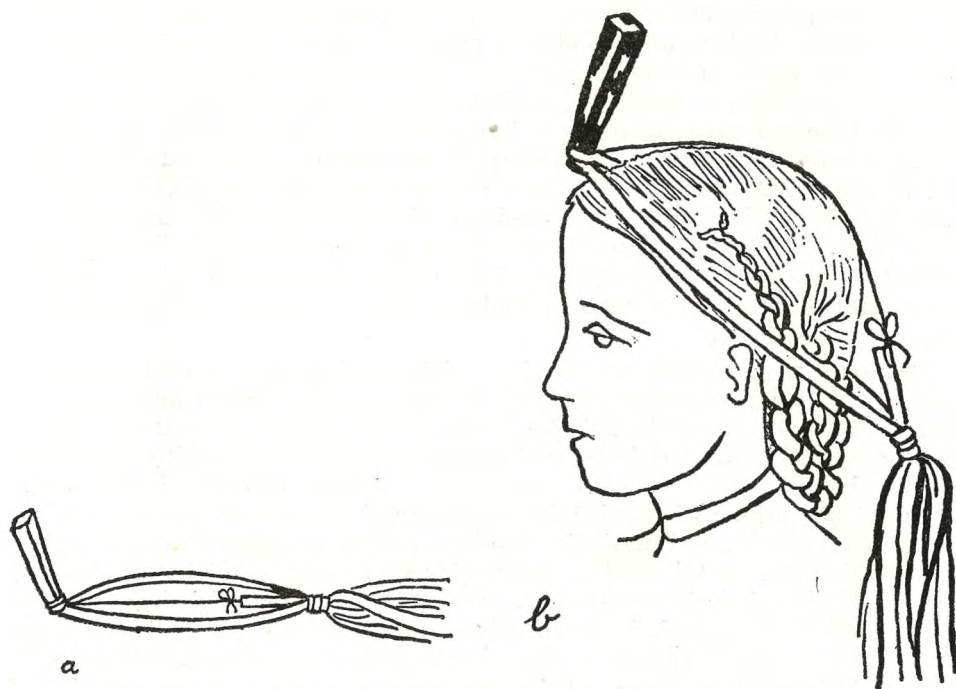
¹ Gušić, M., Što je zepeya dubrovačkih spomenika? Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku. XV—XVI, Dubrovnik 1978, 17—52 (dalje: Gušić, Zepeya).

² Bošković, K., *Hondelj* — starinsko žensko oglavlje u Konavlima. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU. 40. Zagreb 1952, 45—52 (dalje: Bošković, *Hondelj*).

Mlada žena u svečanom konavoskom ruhu s hondeljem i pokrivačem zlatnicom. Snimljeno u Etnografskom muzeju u Zagrebu godine 1961.

Podložak (sl. 1/a) sastavljen je od lanenih stabljika složenih u ovalnu elipsu, koja se po volji rasteže i uzicom učvršćuje u dva sferoidna luka prema obujmu glave. Na prednjem sastavu obiju lučnih strana okomito pričvršćen je povišeni dodatak. To je kao neka pločica koju čine lanene stabljike ušivene u platno u obliku trapezoidne daščice od oko 10 cm visine i 0,75 cm debljine s većom širinom na vrhu od oko 5 cm i manjom od 3 cm pri dnu. Taj je dodatak učvršćen na prednjem dijelu na sastavu lučnih strana kao neka mala i lagana, naopačke postavljena prikraćena piramida s izduženim ravnim bridovima. Na kraju, na donjem sastavu oba luka visi posebno izrađena oveća kita od lanenih niti, u pravilu bijelih.³ Ta kita visi na zatiljku nad pletenicama i pada na pleća. Tako priređen podložak stavlja se na kosu spletenu u dvije pletenice dekorativno skupljene na zatiljku pa s tim lučne strane podloška pristaju nad obje uške, a okomiti dodatak stoji visoko nad čelom ostavljajući razdjeljak kose vidnim (sl. 1/b). Tako položen i učvršćen podložak služi da se

Sl. 1. a) Hondelj-podložak, b) hondelj-podložak stavljen na kosu.

na nj obavije i složi rubac/marama. Ali to slaganje ima svoj red, pa je rubac povezan tako da nad čelom u cjelini tvori kao neku lijepo složenu kapu (sl. 2/a, b). Pri tom su rubovi rupca nad čelom uzdignuti na onom drvenom dodatku, koji je sasvim pokriven ovijenim rupcem. Traženi dojam tog slikovitog omatanja glave postignut je na taj način što je rubac obrubljen dvjema tamnim

³ *Ibidem* 45: »Na jednom primjerku u Bogišićevoj zbirci ta je kita od domaće svile omaštene vinsko-crveno...« — *Ibid.* 48: »... Kod Bogišića zabilježeno je da su ovo oglavlje sa crvenom kitom nosile i starije neudate djevojke i djevojke s vanbračnim djetetom...«

prugama. Naime, rubac u formatu nešto izdužene pačetvorine⁴ na obje kraće strane ima utkanu crnu prugu. Već sam u prvom kratkom opisu ovog oglavlja upozorila na to da je crna pruga na bijeloj tkanini značajka onog sjenčanja na dekorativnom tekstilu koja se javlja kao nov stilski motiv u modi kasne gotike.⁵ Objе crne pruge na skladno ovijenom rupcu teku postrance a zatim su na čvoru uspravljene na onoj okomitoj daščici. Na vrhu u taj je čvor zataknuo desetak iglica s ukrasnim glavicama od šarenog muranskog stakla. Po svemu dakle vidimo da je oglavlje hondelj riješeno u stilu kasne gotike. Osim naglašene vertikale za to govori i crnobijelo sjenčanje koji se likovni motiv javlja u 15. stoljeću na prekidu s medijevalnim šarenilom, a prije nego što je prevladao zahtjev stilskog efekta s bijelim ukrasom na bijeloj pozadini, kako će se to izvršiti u renesansi u bijelom vezu i čipki. Pa i uredno očešljana kosa koja oplemenjenom njegom postaje ukras ženskog bića, najavljuje prekid sa starinskim postupkom ženske kose. Naime, postepeno se napuštaju zabrane o kosi i oglavlju udate žene, koje su u ranom srednjem vijeku kodificirane kao pravilo društvenog ponašanja. Neprikosnovenost kose udate žene po pradavnom je shvaćanju potekla iz magijske obrane žene roditeljice osnivajući se na naziranju da je kosa sijelo životne moći. Dosljedno tabuizetu ženske kose rezultiralo je šišanje nevjestinih vlasi, zatim pokrivanje, točnije sakrivanje kose pod ovojima, rupcima i povezačama. Usporedo, kosa se spletala u čvrsto usukanim pramima na različite krute naprave, početno u obliku jednog ili dva roga. Do naših je dana u nekim hrvatskim modalitetima npr. u oglavlju sela Bratine/Kupinca i Jamnice u sjevernoj Hrvatskoj nedaleko Zagreba brižno održavan tabuizet ženske kose sve do suvremenih životnih promjena.⁶ Stalno, pa i noću, pokrivena kosa obilato se natapala lojem i uljima protiv gamadi, ali su vlasi brzo propadale i žene su već u mlađim godinama ostajale gotovo ćelave.

Kako se u podmaklom srednjem vijeku podiže opće životni standard, tako se postepeno napuštaju starinske norme pogotovu kad za križarskih ratova Zapad prihvata navike Bliskog istoka. U raznolikom priboru koji iz Levanta ulazi na Zapad javljaju se novi zahtjevi u odjevanju i nakitu što u visokoj gotici dosiže pun procvat. U svem tom i žensko oglavlje dobiva novu ulogu, a i nov pribor s istočnjačkim koprenama i velima. No i kraj tog da se kosa više ne sakriva pod masivnim ovojima, u ženskom oglavlju ostaju naglašena dva izbojka pa taj ostatak negdašnjeg dvoroga primaju i nove frizure, kapice i ostala pokrivala ženske glave. Uz dvorog zadržava se i jednorog u različitim modalitetima, pa je i u konavoskom hondelju u biti još uvijek prisutan medijevalni monocornus iako u ublaženoj konturi mekano ovijenog rupca. U pokrivanju hondelja tankom pokrivačom došlo je zatim do sažimanja dvaju različitih elemenata. Naime, konavoska pokrivača nosi se razastrta kao pravi veo. Kao po svemu Levantu, tako je i našem primorju svileni veo, u izvorima zvan i *koprjena*,⁷ odavna prisutan u svečanoj opremi mladih žena. Najbolje

⁴ *Marama hondelj* 67x58 cm od domaćeg platna s prugama od crnog pamuka iz kuće Klaića u Popovićima, sad u Etnografskom muzeju u Zagrebu, inv. sign. 16.876.

⁵ *Gušić, M.*, Tumač izložene građe. Zagreb 1955, 142 (dalje: *Gušić, Tumač*).

⁶ *Gušić, M.*, Neki primjeri ženskog oglavlja u hrvatskoj narodnoj nošnji. I) Oglavlje snaje u Bratini i Kupincu kraj Zagreba. Zbornik NZO JAZU 46. Zagreb 1975, 385—426 (dalje: *Gušić, Bratina*).

⁷ *Gušić, Zepeya* 42. n. 84.

izdanje ove vrsti, to je konavoska *pokrivača zlatnica*, održala se sve do naših prijelomnih dana. U složenoj slici nevjestinska oglavlja hondelj i pokrivača zlatnica tvore svojevrsnu jedinstvenu sliku našeg odjavnog dobra.

Riječ »hondelj« u hrvatskom jeziku osamljena je i zabilježena samo u Konavlima. Danas se više ni tu ne čuje u svagdašnjem govoru. Kad sam prvi put upozorila na posebnost ovog oglavlja usporedila sam konavoski *hondelj* s oglavljem zvanim *vindelj* iz Bosanske krajine.⁸ Činilo mi se da su ta dva

Sl. 2. a) Povezivanje hondelja-marame, b) oglavlje hondelj u cjelini.

naziva međusobno bliza i da je *vindelj* najbliži folklorni element srodan konavoskom *hondelju*. Kad sam u tridesetim godinama (sad je tomu i preko pedeset) upoznala u dva sela u okolini Ljubije tamošnju nošnju, žene katolikinje u selima Stara Rijeka i Kruhari, desetak kilometara od Banja Luke, još su nosile takvo oglavlje. *Vindelj* zvale su oglavlje u cjelini, ali i marama i podložak jednako se nazivao. Kao podložak služio je obli svitak od lanenih stabljika omotanih lipovim likom ili opšivenih tankim platnom kao neki lučni vijenac, tako da je prednji dio podebljan i prilično povišen na tjemenu, odnosno nad čelom. Stavljao se na tjeme a u kosu počešljanu u dvije pletenice upletane

⁸ *Gušić*, Tumač 142. — *Draškić*, M., Narodne nošnje severozapadne Bosne. II, Zenica 1972, 118, element »vindelj« ukratko samo po opisu u *Gušić*, Tumač. — *Čulić*, Z., Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1963, t. XLII, 5, zapis uz sliku: »udata žena sa 'vindeljom', Hrvatska, okolina Sanskog mosta (dinarska grupa), sredina 20. veka.« — Iz slike malog formata nije moguće razabrati sastav ni podrobnosti ovog oglavlja.

su *cvancike* zvane i *upletnjaci*, svaki od po šest srebrnih *talira* ili drugog novca, ali sve se nazivalo *talirima*. Na *vindelj* podložak omotao se rubac koji se tu zvao *krpa* ili *pocjelica*, a na *krpu* prikapčala se *rida iverana*, masivna platnena prevjesa s utkanim, »*iveranim*« ornamentom u šarenom pamuku. Sve se to sastavljalo s pedesetak iglica, a po srijedi na vrhu zabodene su još tri igle s krupnim glavicama. Tako opisan ljubijski *vindelj* imam u svojim terenskim zapisima iz tridesetih godina.

Muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu posjeduje pribor za žensko oglavlje iz sela Stara Rijeka pod skupnim nazivom »*vindelj*«. Pribor je nabavljen u vremenu prije prvog svjetskog rata, možda još krajem prošlog stoljeća. Sastoji se od tri predmeta i odgovarajućih igala, ali kako nisu zabilježeni nazivi ni služba svakog od ta tri dijela, to je rekonstrukcija cjeline otežana. Dijelovi su: 1) podložak, 2) kapica/rubac, nesašivena odnosno nesastavljena sa svojim dnom, i 3) oduža marama/prevjesa, danas u muzeju nazivana »*peškir*«.⁹ Ti dijelovi odgovaraju mojemu opisu *vindelja* od pred pedesetak godina s tom razlikom da je muzejski podložak (očito stariji oblik) sastavljen od u luk savijenog drvenog okvira na kojem je nadostavljen obod ispletan od slame, a s istom službom kao i opisani svitak da se na njemu skladno oblikuje povezani rubac/kapica, dok će zatiljak biti pokriven dugom maramom/ridom. Podložak od drva i slame bliz je takvom od pletera sastavljenom *kovrljaku* iz Livanjskog polja. Kako se takvi analogni podlošci u zapadnoj Bosni i kopnenoj Dalmaciji susreću i pod nazivom *vindelj*, uz koji redovno pripadaju kapica/pocjelica i prevjesa, to su te varijante folklornog oglavlja međusobno srodne stilski i funkcionalno, a i u nazivima.

U *vindelj* su pripadale i iglice; one manje, ali i nekoliko njih s ovećim ukrasnim glavicama. Pamti se da su i na konavoskom *hondelju* još ne tako davno služile ukrasne igle s povećim filigranskim glavicama.¹⁰ Manje i veće igle/špiode pristajale su uz oba oglavlja, *hondelj* i *vindelj*, ali to je stalni dodatak u svim varijantama ženskog oglavlja dinarske tipologije, pa i na dalmatinskom kopnu. U nekim od tih varijanata na podložak stavljen na kosu omata se četvrtasti rubac, a u nekim tu je službu preuzela kapica s dnom, zvana *pocjelica* ili *privezač*. Uz to još pripada neka veća *prevjesa*, *bošča*, *okruga* ili *jašmak*, kako se gornje pokrivalo ženske glave zove različito. I podložak je od slučaja do slučaja drugačiji, ali u svim tim varijantama zajednička je slika pokrivala dignutog nad kosom počešljanom u razdjeljak.

Između svih tih varijanata, konavoski *hondelj* traži posebno razjašnjenje. U tom priči ćemo ocjeni pojedinih dijelova koji ukupno tvore cjelinu ove slike. Po strani ostavit ćemo gornji veo, pokrivaču za koju znamo stilski postanak i službu nevjestinske prevjese.

⁹ U Etnografskom odjeljenju muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu tri predmeta pod zajedničkim nazivom »*vindelj*«, inv. sign. 6806/I, selo Stara Rijeka kod Starog Majdana (Sanski Most), hrvatska nošnja. Zahvaljujem rukovodiocu tog odjela muzejskom savjetniku Ljiljani Beljkašić-Hadžidedić da mi je stavila na raspolaganje gornje podatke iz muzejskog inventara.

¹⁰ *Bošković*, *Hondelj* 47. utvrdila je tradiciju da su služile igle s krupnim glavicama. U suradnji s posljednjim domaćim zlatarom gosparom Franom Linardovićem, on nas je upoznao s priborom ove vrsti. Etnografski je muzej pridobio 6 igala s krupnim glavicama u imitaciji filigrana, mjedanim i pozlaćenim, inv. sign. 14971 a-f/. Po izjavi Frana Linardovića svaka od tih igala nazivala se »*hondelj*«, tako su je zvale i žene u Konavlima. Uporedi i igle s filigranskim zrnjem »*krastavice*« na glavi žena pelješke narodne nošnje. C. *Fisković*, *Pelješka ženska narodna nošnja*. Pelješki zbornik I 1976, str. 234, 235.

Riječ 'hondelj' služi kao naziv za ovo oglavlje u cjelini. U tom nalazimo pojavu koja se zakonito ponavlja u folklornoj opremi ženske glave. Naime, ista riječ služi za oglavlje složeno u konačnoj slici, a usporedo tako se zovu i pojedini dijelovi u toj istoj cjelini. Da kao primjer navedemo jedan od veoma složenih načina u opremanju glave udate žene. To je sasvim osobito oglavlje žena u Jamnici u sjevernoj Hrvatskoj (sl. 3/a), koje je sastavljeno i od desetak

Sl. 3. Oglavlje udatih žena u sjevernoj Hrvatskoj: a) Jamnica, b) Dolnja Kupčina, c) Šišljavići.

različitih stvari.¹¹ Složeno na glavi u cjelini, zove se *rogi* a isto tako zove se i podložak upleten u kosu, što i jest prva služba tog predmeta. Doista, taj tvrdi podložak (sl. 4/a) sa svoja četiri izbojka daje oglavlju konačnu sliku dvoroge kape.¹² U tom se očituje pravilo da se oglavlje prozivlje po onom elementu koji je osnovno zadan u obrednom shvaćanju o postupcima sa ženskom ko-

¹¹ Gušić, M.-Turković, G., Starinsko žensko oglavlje u hrvatskoj narodnoj nošnji. Zagreb 1974, 2.: Oglavlje udate žene iz Jamnice i Pesarovine (dalje: Gušić-Turković, Oglavlje).

¹² Gavazzi, M. — Tkalčić, V. — Paulić, T., Oprema ženske glave. Etnografska istraživanja i građa. Zagreb 1934, 55—57, slike 5—10. — Prema snimkama u ovom djelu Haberlandt A., Der Hornputz. Slavia II, 702/3, zaključuje da se u oglavlju iz Jamnice radi o magijskom apotropeju s četiri roga. Ali taj podložak osim naziva »rogi« žene zovu još i »kofrtanj« pa i »kobasa«, i po tom ga u službi izjednačuju s mekanim podloščima kakvi su u naš pučki pribor ušli s kasnogotičkim i ranorenesansnim utjecajima usporedno s ostalim priborom u ovom oglavlju. Podložak sa 4 vrška služi za to da se na njemu složi rubac koji je u konačnom obliku dvoroga kapa.

Sl. 4. Podlošci u oglavlju udatih žena:
 a) »rogi«, Jamnica; b) »rogi«, Dolnja
 Kupčina; c) »škarići«, Šišljavići.

som, a upravo uz tabu-odredbe usko je povezana prisutnost rogova na ženskoj glavi. Prema ovom osnovnom elementu oblikovana je svaka dalja faktura gornjeg pokrivala. Dosljedno, naziv se s osnovnog dijela kao pars pro toto prenosi na čitavu cjelinu oglavlja. U varijantama u kojima je još očuvan arhaičan sadržaj, kao npr. u oglavlju iz Jamnice, koje je zasićeno magijskim zasadama, prelaženje naziva s osnovnog dijela na cjelinu bjelodano se očituje. Istu zakonitost slijedilo je i oglavlje tipa hondelj. Ovim se nazivom zove čitavo oglavlje, ali u užem smislu žene zovu hondelj upravo sam podložak s kitom i prednjim nastavkom pa za taj pribor nema drugog naziva. No žene i rubac u ovom oglavlju zovu hondelj i kažu hondelj-marama ili samo hondelj, a i svaka od iglica zove se hondelj.

Razmatrajući složeno oglavlje Jamnice, analognim ćemo postupkom i u konavoskom hondelju izdvojiti onaj element koji je kao osnovni predmet u oglavlju nosio naziv, a taj se naziv zatim prenio na cjelinu pa i na pojedine

dijelove, rubac i igle u tom istom sastavu. U tom će nam pomoći porijeklo riječi hondelj kako je tumači Skok u svojem riječniku.¹³ Ovaj autor riječ 'hondelj' uspoređuje s talijanskim 'fondello' i španjolskim 'fondillos'. Od mnogih značenja koje Boerio donosi za mletačku riječ 'fondelo' za nas su važna tri pojmovna sadržaja.¹⁴ Ostavljajući po strani četvrto značenje po kojem je fondelo stalno vezan uz 'il coresiol' kao poseban termin metalske struke, uzet ćemo u obzir slijedeće: 1) Fondelo je nevelika kovna šipka, lamela od zlata ili srebra salivena od ostataka ovih kovina. Premda je i to tehnički termin, za nas je važno da je fondelo dragocjena pločica, šipka, lamela, svakako manja i uža od neke oveće ili masivne metalne ploče. Za to govori i deminutivni oblik ove imenice, a i Boerio je tumači kao »mala šiba, mali prut«. 2) I u slijedećem značenju »fondelo del versor«, »crtalo na plugu« opet se radi o jednoj ne prevelikoj metalnoj pločici, nožu ili lameli. 3) Boerio tumači fondelo i kao »gheron«, a to je neke vrsti ukrasni volan od rezanih komadića tkanine ili mekane kože, kako se u modnom valu gotičkog kostima, a prema istočnjačkom uzoru, našivalo na rub muške i ženske odjeće.¹⁵ Mi bismo takav komadić tkanine nazvali *ustrižak*, kako takve ustriške od skrleta (tanjeg sukna) ima djevojački pojas u nošnji Ravnih kotara u zaleđu Zadra.¹⁶ I tu se dakle radi o istom formatu kao i kod kovne lamele, jer je takav ustrižak dug oko 10 do 12 cm i širok 1,5 do 2 cm. Prema tomu dakle u mletačkom govoru riječ 'fondelo' mogla se odnositi na različit materijal, kovinu, drvo pa i tkaninu ili kožu, ali svim tim predmetima zajednički je oblik i format nevelike lamele.

Ako je dakle dozvoljeno riječ 'hondelj' dovesti u vezu s mletačkim 'fondelo', to govori da se u nekom nama nepoznatom sastavu ženskog oglavlja na širem talijanskom (mletačkom?) govornom području jedan element nazivao fondelo i da je taj naziv s istim značenjem nadošao i u naše krajeve. Riječ hondelj javlja se u nas tek u 17. stoljeću, a osim dviju vijesti u pisaca, nemamo o tom barem zasada drugih podataka.¹⁷ Ni u srednjovjekovnim spisima iz Dalmacije i Boke kotorske hondelj se ne nalazi. Ipak, sudeći po oba dubrovačka podatka iz 17. stoljeća, kao da je ovo oglavlje tada bilo poznato na širem dubrovačkom području, i to kao pribor jednostavnih žena iz puka.

Ravna kovna lamela ili drvena daščica imala je svoje mjesto već u onom arhaičnom pratipu ženskog oglavlja, koji se od seobe naroda udomaćio na evropskom tlu kao svojina novih etničkih tvorba. Donedavna je u onim slavenskim oblicima koji su se zadržali iz drevne starine u obrednom oglavlju nevjeste postojao predmet koji je doista po obliku ravno drvce. Upravo pod

¹³ Skok, P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I, Zagreb 1971 (dalje: Skok, Rj.), 679, s. v. hondelj, usporedba hondelju: »fanjek« iz kajkavskog Zumberka. — No *fanjak*, *fanjek*, *fajnek* s ovom mađarskom posuđenicom samo je jedan od mnoštva naziva za različite podloške u ženskoj kosi ili pod rupcem ili kapićem koji su poznati u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, ali svi su bitno različiti od hondelja. Skoku kao rođenom Zumberčaninu naziv fanjek očito je bio poznat, dok je ostale zanemario. Fanjek = podložak, prema kolačiću sličnog oblika.

¹⁴ Boerio, *Giu.*, Dizionario del dialetto veneziano. Venezia 1856, 279., s. v. Fondelo s. m., verghetta o verghello d'oro, o d'argento, formato di rimasugli di questi metalli. — Dalje: Fondelo del versor, fondelo del coresiol, fondeli o fondei = gheroni, veste con fondei = veste aggheronate. — Boerio dosljedno piše fondelo (bez ll), u daljnjem služimo se njegovom grafijom ove mletačke riječi.

¹⁵ Boehn v. M., Die Mode. I, München 1963, 209. i slike uz 155, 145, 156. et sequ.

¹⁶ Npr. »djevojački pas« iz Nadina, Ravnih Kotara, u Etnografskom muzeju u Zagrebu, inv. sign 15.021.

¹⁷ ARj III, 650. s. v. hondelj. — Bošković, Hondelj, 50: u tekstovima Vladislava Minčetića (1600—1666) i Ignjata Đurđevića (1675—1737).

tim nazivom *drvce* nalazi se u veoma arhaičnom sastavu nevjestinskog oglavlja u selima sjeverne Hrvatske u varijanti iz Bratine/Kupinca.¹⁸ Ovo naše *drvce* odgovara takvom drvenom podlošku u nekim varijantama dvorogog oglavlja u starinskim velikoruskim nošnjama.¹⁹ Takav je drveni umetak služio različito, negdje položen kao u oglavlju Bratine, a negdje uspravan kao pridrživač gornjeg pokrivala u obliku jednoroga.

Poznato je kako rog u obje svoje dimenzije kao jednorog i dvorog služi kao apotropejska obrana, a i zazivač sreće i bračne plodnosti.²⁰ U dugom postojanju magijsko značenje roga prisutno je u veoma raznolikim sastavima ženskog oglavlja. Dok se na Istoku ponavljaju bezbrojni potomci tzv. frigijske kape koja i na Balkanskom poluotoku ima svoje kasne predstavnike u karakterističnom obliku savinutog jednoroga,²¹ dotle u srednjovjekovnu Evropu s križarskim ratovima nadolazi orijentalni šiljati henin. U procvatu gotičke mode, monocornus-henin raskošan je atribut dvorskog kostima razvijen u pretjeranim dimenzijama i obogaćen dragocjenim dodacima i velovima.

Osim u službi ženskog oglavlja jednorog zadobiva i naglašenu ulogu kao alegoričan simbol ženske kreposti.²² Nasuprot antičkom značenju roga kao simbola plodnosti poznatog kao cornu copiae u dekoru antike i ponovljenom u renesansi, u srednjovjekovnom je shvaćanju jednorog zasićen magijskim zasadama, donesenim iz dubina evrazijskog prostora. Iz apstraktnog mističnog produhovljenja jednorog se izdvaja kao simbol kreposti, a u srednjovjekovnom je naziranju castitas podjednako vrednovana u virginitetu kao i u bračnoj vjernosti žene. Iako obje kategorije, rog obilja i jednorog ženske kreposti prapočetno potiču iz faličkih predodžaba, u srednjovjekovnom shvaćanju prevladava alegorija ženske kreposti. U tom pravcu dolazi do suptilnih ostvarenja koje u poznatim slikarskim kompozicijama naglašavaju krepost kao najvišu žensku vrlinu. U tom se alegorija nužno staložila u materijalizaciju apstraktnog pojma kreposti, pa u tom smislu jednorog zadobiva svoje stvarno oblikovanje. To je čudesna životinja u isti mah konj i jarac s veoma dugim i ostrim rogom koja na francuskom području poprima aseksualni entitet sa ženskim predznakom.²³ U tom liku jednorog ulazi u likovna djela kasne gotike i rane renesanse gdje dosljedno zadržava sad već ustaljen alegorijski lik i sadržaj. Tako je npr. na freskama u palači Schifanoia u Ferrari jednorog lav/konj upregnut u trijumfalna kola Minerve (kojoj je suprotstavljena Venera), a i na ostalim brojnim prizorima jednorog se javlja u liku fantas-

¹⁸ Gušić, Bratina 395. i slika 2.

¹⁹ Zelenin D., Russische (ostslavische) Volkskunde. Berlin-Leipzig 1927, 233.

²⁰ Arandjelović-Lazić J., Žensko oglavlje u obliku roga etc. Glasnik Etnografskoga muzeja u Beogradu, 34, Beograd 1971, 37—74. — Stojković M., Rog. Zbornik NŽO JAZU 29, Zagreb 1933, 60—72.

²¹ Truhelka C., Frigijska kapa-komad bosanske ženske nošnje. Glasnik Zemaljskog muzeja. II, Sarajevo 1894. Truhelka je taj predmet akvirirao za tamošnji muzej pa je i sad u Etnografskom odjeljenju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine jedini sačuvani primjerak tog oglavlja iz Srebrnice. Arandjelović-Lazić o. c. donosi analogije iz drugih lokaliteta. Ovaj se jednorogi tip oglavlja bitno razlikuje po porijeklu i tipološkoj pripadnosti, a ne pokazuje ni oblikovnu i funkcionalnu srodnost s podlošcima tipa hondelj i sl. te očito potiče iz ranijeg kulturnog supstrata starobalkanskih rezidualnih materijalnih dobara.

²² Beer R. R. Einhorn. München 1977.

²³ Mitska životinja jednorog u francuskom je jeziku imenica ženskog roda »la licorne«, dok monocéros m. služi kao prirodoslovni termin. Pridjev jednorogi u francuskom nema oblik *licorne*, nego glasi *unicorne*, *monocère*. — Thibaud, M. A., Dictionnaire français-allemand etc. Braunschweig 1908. s. v.

tične životinje s oštrim rogom. Na franko-flamanskim tapiserijama iz kasnog srednjeg vijeka dva alegorijska lika lav/snaga i jednorog/krepost prate središnji ženski lik u čudesnim prizorima meditativnih koncepcija.²⁴ Jedna takva serija od šest tapiserija sačuvana je u cjelini.²⁵ Upravo na tim prizorima žene imaju kičenu opremu glave i kose što će nas uvesti u poznavanje gotičkog češljanja, kičena kose i formiranja oglavlja, čim ćemo se približiti rješenju našeg hondelja.

Dok u slikama i tekstovima alegorija jednoroga buja u rasponu mistične simbolike, dotle se prvotni oblici roga u priboru ženskog oglavlja razlažu i istanjuju u svom sadržaju i značenju. Zaboravljaju se i gube nekadašnje magijske projekcije. U sve širem dohvat u pismenosti nekadašnja služba odjeće kao vidnog pokazatelja o svojstvima svojega nosioca ograničuje se samo na istaknute vladarske i dvorske osobe. Nekoć, u agrafičnom društvu odjeća je bila stalni pokazatelj dobi, plemenske ili obiteljske pripadnosti pojedinca a i raspoloženja njegove šire zajednice. Kasnije, takvo se pokazivanje svelo samo na rekvizite u teškoj opremi oklopljenog konjanika gdje su boja i grb legitimirali svojega nosioca. U nekadašnjim agrafičnim društvenim strukturama i ženska kosa i postupak s kosom bio je ukalupljen u tradicijske formule pa se od prvog češljanja djevojčice s njezinim *kikama* do strogog povijanja i ubrađivanja udate žene po dobi i društvenoj pripadnosti izredali svi stupnjevi dobro prepoznatljivih značajki. U svemu tom bilo je mnogo magijske simbolike. No takvi složeni sastavi s arhaičnim sadržajem zasićeni magijom i alegorijskim simbolima u tisućljetnom rasponu srednjega vijeka nestaju, a tvarni se pribor preoblikuje usporedno s općim usponom civilizacije. Napušta se tabuitet ženske kose i starinske magijske formule, i u tom se gubi i prvotno značenje pojedinih stvari u negdašnjim složenim cjelinama. I nazivi pojedinih dijelova gube se, mijenja im se prvotno značenje pa se zato ispremeštaju i prenose s gornjih dijelova na donje i obratno. Našli smo kako se to desilo npr. u oglavlju iz Jamnice gdje je rubac preuzeo naziv *rogi* od svog u kosu upletenog podloška. A sam rubac složen u kapu s gotičkom konturom preuzeo je naziv *paculica*, koji je iz osnove *facol* nadošao uporedo s usvojenom stilizacijom već u srednjem vijeku.²⁶ Prenošanje naziva s jednog predmeta u oglavlju na drugi pokazuje da se pravilo *pars pro toto* stalo primjenjivati tada kad se osnovno značenje takva predmeta zaboravljalo. To se događalo tada kad je i sam predmet izgubio prvotnu službu i napustio obrednu formulu. U svem tom napuštene su one magijske zasade po kojima je u pravadno doba bilo zadano osnovno oblikovanje ženskog oglavlja.

Na tabuističko pokrivanje ženske kose na evropskom tlu djelovali su utjecaji iz Sredozemlja, gdje je od starine pažnja o njegovanoj kosi muškaraca i žena bila sastavni dio ljepote ljudskog lika. Pa i kad je sa saracenskim prilivom u južnu Evropu ušla *marama* kojoj je prva služba sakrivanje ženskog lika,²⁷ ipak kršćanski svijet taj je istočnjački rekvizit primio samo kao jedan od brojnih ukrasnih dodataka u sve većem obilju profinjenih velova i koprena. Tako u raskošnim tkaninama žensko oglavlje sve više napušta preživjele tabu-odredbe o ženskoj kosi.

²⁴ Beer, R. R. o. c. 95. et sequ.

²⁵ Erlande-Brandenburg, A., La Dame à la Licorne. Paris 1979.

²⁶ Skok Rj, I, 501. s. v. facol.

²⁷ Lokotsch L., Etymologisches Wörterbuch der europäischen (ger., rom. u. slav.) Wörter orientalischer Ursprungs. Heidelberg 1927, N° 1391.

U pratipu magijskih formula pojedini dijelovi ukrućeni u cjelini oglavlja nisu se smjeli mijenjati u sadržaju ni poretku. No kad su tradicijske norme napuštene, neki od dijelova odbačeni su, a neki su se osamostalili kao pribor na sebi. Oni nevažni zaboravljeni su, a oni prije sakriveni u kosi i pod pokrivalima, izašli su na vidjelo. To se dogodilo i s tvrdim podloščima koji su služili u oblikovanju oglavlja s jednim ili s dva roga. Pa dok su žene iz puka još dugo pokrivala kosu s kapticama i rupcima povezujući ih na čvrste podloške, dotle u gotičkoj stilizaciji upravo ti podlošci, predmeti ranije sakriveni pod različitim pokrivalima, sad postaju sami o sebi ukras ženske kose. U ranoj renesansi slikari rado se služe tim novim motivima, pa u prikazivanju ženskih likova takvi dodaci daju zanimljiv likovni naglasak. Tako npr. na spomenutim freskama u palači Schifanoia iz vremena oko 1470. godine mladi ljudi provode se u zabavi, ali i u ženskim ručnim radovima. Mlade žene imaju kosu opletenu na različite kopče i spone (sl. 5). Sve su to nekadašnji pod-

Sl. 5. Oglavlje mladih žena, detalj s fresaka u Ferrari, oko 1470.

lošci za kapice i velove, ali tu služe već kao sastavni dio frizure, ukrasni dodaci na kosi, a bez pokrivala. U tim sponama prepoznajemo podloške iz naših folklornih varijanata, tako *roge* iz Jamnice (sl. 4/a) i drugi oblik *roga* iz Dolnje Kupčine (sl. 4/b), podložak zvan *škarići* iz sela Šišljavića (sl. 4/c i 7/c) i Rečice te *kofrtal* iz Jastrebarskog prigorja (sl. 7/b), a ima i drugog srodnog pribora u starinskim hrvatskim nošnjama. Usporedno, naći ćemo da u 15. stoljeću majstor oplemenjenih ženskih likova, Piero della Francesca svojim portretima ukomponiranim u biblijske prizore stavlja u kosu takve ukrasne spone, a u pletenice uvijena je bijela vrpca kako to i sad nose djevojke u Istri uz svoj gotički složeni vezeni *facol*. (Sl. 6).

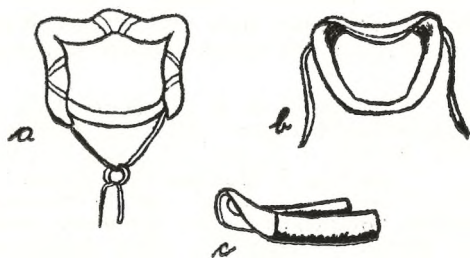

Sl. 6. Oglavlje mladih žena, detalj s fresaka Piera della Francesca, oko 1450.

Sa svim tim gubi se prijašnja služba kostima kao društvenog pokazatelja o svojstvima pojedinca pa se u tom brišu dobne i akcesorne značajke na odjeći i nakitu. Međutim, u isto vrijeme ispoljava se klasna pripadnost i druš-

tveni položaj pojedinca i njegova roda. Zato odijevanje i kićenje širokih krugova, pučana i seljaka pada pod zakonske odredbe kojima se suspreže pretjerana raskoš i obijest u odijevanju. Posebno se pučanima i seljacima zabranjuje nošenje dragocjenih tkanina, raznih garderobnih dodataka i skupoćenog nakita, pa se upravo u tom javlja razlika između pomodnog kostima koji je kraćeg vijeka i onog odijevanja koje prelazi u trajnu svojinu puka. Na Zapadu ova je podjela već u ranom srednjem vijeku u punom toku. Međutim, u nas u društvu koje se nosi gentilnim tradicijama, a pored sve jačeg pritiska feudalnih obveza, moćni sloj hrvatskih seljačkih plemenitaša povodi se za navikama i materijalnim priborom zemaljskoga plemstva. Tako se u osnovu praslavenskog platnenog ruha unose pojedini modni uzori. Npr. crveni *glavni rubac* iz Dolnje Kupčine u prastaru fakturu svoje masivne *šibrane* tkanine primio je kasnogotičko oblikovanje pa je taj rubac složen u skladnu kapicu.²⁸ S dva naglašena izbojka i karakterističnim negativnim naborom na tjemenu kupčinski je *glavni rubac* stilski savršeno djelo u našoj narodnoj nošnji (sl. 3/b). Na Zapadu taj je razvoj brži i raskošniji. Rekosmo čak i nekadašnji neugledni podlošci dolaze do cijene kao ukras na kosi kad je u višem društvu brisana razlika u češljanju između neudatih djevojaka i mladih žena.

Da su i u našim prilikama djelovali istovrsni modni impulzi, o tom ima dokaza u našoj folklornoj građi i usporedo u povijesnim podacima. Npr. u oglavlju udate žene u Cetinskoj krajini, u okolici Vrlike, nekadašnji podložak pojavljuje se kao vidni ukras na kosi.²⁹ Bujnu pletenicu (može i od nadodane kose) žena ovija neposredno nad čelom. Povrh pletenice stavlja *kovrljak*, koji ima oblik spone s naglašenim prednjim dijelom. Na *kovrljak* prebacuje bijelu *krpu* tako da kosa i *kovrljak* ostaju vidno istaknuti ispod te bijele prevjese. Na tjemenu *krpa* je slegnuta, tako da su joj na obje strane naglašena dva izbojka i s gotičkim naborima uokviruje obraz mlade žene. *Kovrljak* sam gotovo je skulptorski izveden u konturi gotičkog trolista (sl. 7/a). Savijen od

Sl. 7. Podlošci u oglavlju udatih žena: a) »kovrljak«, Vrlika; b) »kofrtanj«, Jastrebarsko Prigorje; c) »škarići«, Šišljavići.

vune i ušiven u crvenu tkaninu, stavlja se na kosu tako da prednji dio tvori osobit ukras nad čelom. Taj je dakle podložak u smanjenu dvorogu preuzeo ulogu samostalnog nakita, tako kako smo to našli na ženskim likovima u kasnom 15. stoljeću.

U kasnom srednjem vijeku dvoroga oglavlje još je uvijek dominantno obilježje naših žena. Firentinac F. Sacchetti (1330—1400) ružno govori o tom kako u Schiavoniji, a to je hrvatsko područje na istočnoj obali Jadrana, žene

²⁸ Gušić-Turković, Oglavlje. 3) »Rogi« udate žene iz Dolnje Kupčine.

²⁹ Gušić, Tumač 185. i slika 38.

nalikuju na đavola jer stalno nose na glavi nezgrapne rogove.³⁰ Da je i u Dubrovniku dvorog pripadao udatoj ženi, a i to vjerojatno u nelijepom izdanju, doznajemo iz odredbe kojom godine 1330. Veliko vijeće zabranjuje da mladenka nosi ili povezuje »corna, cornua« s posebnim naglaskom »prema starom običaju.«³¹ No da je starinski medijevalni dvorog i na našem tlu u kasnoj gotici, a na pomolu renesanse podlegao novim promjenama, o tom doznajemo iz arhivskih zapisa J. Jirečeka.³² Naime, u podatku iz godine 1365. očito je skupocjen onaj »*coverlo I sive cornua sclavica*«, koji se daje u zamjenu za gotovinski dug. To nije mogao biti neki neugledan dvorog ili podložak u kosi sakriven pod kapićom ili velom. U tom sačuvan je ostatak starinskog dvoroga, kakav smo našli i u vrličkom kovrljaku pa su vjerojatno žene taj predmet i nazivale *cornua sclavica hrvatski rogi*, tako kako to čujemo još i sad u Jaminici. Ali taj preinačeni dvorog služio je kao istaknut nakit na kosi već po tom što je to predmet od srebra ili izvezen srebrom. Takav se predmet nije skrivao pod rupcem, obratno: isticao se nad čelom s prevjesom ili velom na kosi. Važno je da se u toj vijesti izraz *cornua = rogi* nadopunjuje sinonimom *coverlo*. Tu je opet na djelu prelaženje prvotnog naziva na kasnije oblike u medijevalnom oglavlju. Naime, izraz *coverlo* upućuje na porijeklo iz osnove *cover*, kako u mletačkom glosaru ima riječ s osnovnim značenjem *pokrivati, pokrivalo* i sl.³³ U izjednačenju *cornua = coverlo* očito je riječ *coverlo* koja mora da se prvotno odnosila na gornje pokrivalo prenesena na nekadašnji podložak, a taj se već osamostalio kao glavni nakit na kosi.

Kao da potvrdi ovoj verbalnoj vijesti imamo u jednom materijalnom nalazu na našem tlu, također iz 14. stoljeća.^{33a} Konzola s glavom žene na trećem katu zvonika katedrale u Splitu, u sirovom klesarskom izdanju prikazuje žensko oglavlje složeno od različitih dijelova. Kapa s dva postrance istaknuta vrška kao da je varijacija dvorogog oglavlja, kako to od 13. stoljeća prevladava u zapadnoj modi. Nad čelom kapa svršava kao nekim dijademom, zar od kovine ili čvrste trake izvezene biserom? Ili, onaj dio u kojem gledamo dvorogu kapu čini cjelinu sa svojim vijencem, pa je to jedan predmet koji kao čeonik nakit nosi uspravljene hrastove listove, kako ćemo takav na tjemenu uzdignuti dekor susresti na ženskoj frizuri u cvatu kasne gotike. U tako

³⁰ Deanović, M., F. Sacchetti (1330—1400.) o »Schiavoniji«. Građa za povijest književnosti hrvatske. JAZU, VII, Zagreb 1916, 366: »... veder potrebbe — Femmina, che sarebbe — A par col diavol con suo' alti corni ...«

³¹ Gelcich, J., Monumenta Ragusina. Libri Reformationum. V, Zagreb 1897, 74., 20—IV—1304.: »... quod a modo in antea nulla noviča que vadit ad maritum non audeat nec debeat ligare vel portare corna secundum antiquam consuetudinem ...« — Bogišić, V.-Jireček, C., Liber statutorum civitatis Ragusii. Zagreb 1904, 201. daje varijante rukopisa: *cornua, corona, corna*. — Varijanta *corona* greška je prepisivača, jer je u IV. knjizi Statuta (1272) svadbeni vijenac sa stalnim nazivom *corona* javni znak i potvrda ustanovljivanja bračne veze.

³² Jireček, K. — Radonić, J., Istorija Srba. III, Beograd 1923, 293. n. 4.: »Krajiša, čefalija konavoski, predao je Dubrovčanki Maruši Bobaljevićevoj nešta oružja i 'coverlo I sive cornua sclavica argenti' koji je oduzeo od njezina dužnika, Ljuboja Šiljegovića, 11. avg. 1365. Div. Rag.«

³³ Boerio 205. s. v. *coverchio* (et simil), *coverta* (et sim.), *covertor* (et sim.), *covertela = coverchiella, coverzer* (et sim.) — Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis II, Paris 1938, 601. s. v. *covercellum, coverchio*, potvrđen 1379. — Kao »kovrl« treba čitati i *courellum*, Jireček, 1. c.

^{33a} Kečkemet, D., Figuralna skulptura romaničkog zvonika splitske katedrale. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. 9, Split 1955, 125—127, slike 17, 18. Zahvaljujem akademiku C. Fiskoviću što me je upozorio na ovaj nalaz i odnosnu literaturu.

složeno oglavlje pripada i prevjesa, koju u ovom liku zamjenjuje mekana marama u naborima složena uz bradu. Upravo takva *ubradača*, a i naušnice s tri jagode, ovom liku daju folklorno pa, možda, i lokalno obilježje. No iako element dvoroge kape ne možemo do kraja odrediti, ipak u njezinu masivnom vijencu s pravom gledamo onakav čeonik nakit kakav, našli smo, odgovara sadržaju »*coverlo*« u navedenom arhivskom podatku.

Vratimo li se oglavlju žene iz Vrlike, nužno nalazimo da je njezin *kovrljak* doista takav *coverlo*, onaj ukrasni predmet u oglavlju koji se iz negdašnjeg podloška pod impulsom gotičke stilizacije osamostalio, a još uvijek zadržao dva izbojka kao ostatak prvotnog dvoroga. Ne smije nas u tom smetati da se izraz *kovrljak* u susjednoj zapadnoj Bosni odnosi na drugačiji podložak u oglavlju, koje međutim u cjelini odražuje kasniju stilizaciju renesansnog duktusa, odnosno 16. stoljeća.³⁴

Razumljiva je razlika u materijalu i izradbi između dragocjenog predmeta kako ga je u 14. stoljeću posjedovala dubrovačka gospođa i konzervativno održanog pribora dalmatinske seljanke. Dok je povijesni *coverlo* bio od skupocjenog materijala i osobite izradbe, vrlički je *kovrljak* jednostavan pučki pribor, koji ipak, uza svu skromnost, svjedoči o zreloom stilskom oblikovanju usvojenom u širokoj pučkoj primjeni.

U tom smislu osamostalilo se i ono drvece/daščica koje je služilo u okomito složenom oglavlju jednoroga. Osim našeg primarnog naziva *drvece*, takav uspravni podložak, pridrživač gornjeg pokrivala, smijemo pretpostavljeno imenovati nazivom *fondelo*, kako smo to našli u značenju ove riječi na mletačkom govornom području. Da je doista pribor ove vrsti postao samostalan element i nakit na ženskoj kosi, naći ćemo na tako udešenim frizurama mladih žena u stilizaciji gotičke mode.

Kad Flandrija intenzivnom proizvodnjom sukna, a Italija svilom, damastima i brokatima zasićuju potrebe visokog društva, u toj raskoši i žensko oglavlje postaje poprište maštovitih parafraza ranijih oblika koji sve više primaju ukrasno češljanje i kićenje kose raznim nakitom. Od 1375. godine do kasno u 15. stoljeće na Zapadu prevladavaju kostimni oblici s dvora u Burgundiji sa svim rafiniranim oblicima ženskih *coiffurea*.³⁵ Visoka šiljata kapa s nadodanim velovima nužno je imala kao podupirač neku kovnu lamelu, šipku ili laganu drvenu letvicu. Iako u Italiji nije prihvaćena moda pretjerano šiljatog henina, ipak i ovdje u 14. i 15. stoljeću vlada povišeno žensko oglavlje, u kojem je bitan uspravni podložak, nosilac dragocjene kape i koprene. I za takav držač morala je služiti tanka kovna lamela ili takvo drvece, a to je *fondelo*.

U franko-burgundskoj nošnji taj se element naglašuje do te mjere da ženska frizura dobiva karakterističnu vertikalnu uspravljenu nad čelom. Pa i sama kosa podijeljena u dva prama ukrućena je kao ukrasna katica od vlasi i stoji uspravno nad čelom bez nekog pokrivala (sl. 8). Pokraj ostalih frizura tako usukanu i vrpcom ovijenu kosu dignutu na tjemenu imaju i žene na prizorima na tapiserijama 15. stoljeća. Prizori na spomenutoj seriji od šest tapiserija poznatoj pod naslovom »Dama s jednorogom« pravo su ogledalo tadašnjeg ponašanja mladih žena s realističnim detaljima u kostimu i oglav-

³⁴ Gušić, Tumač 180.

³⁵ Boehn, o. c. 200, et seq.

lju.³⁶ U tom ističe se visoki pram kose, iako to nije jedini način češljanja. U procvatu raskošne mode, kosa i njezina njega na vrhuncu kozmetičkih vještina služe da se istakne ljepota mlade žene u njezinim individualnim crtama. Pa iako je u tom važna i obla kapica s vijencem i koprenom, uspravno dignuta pletenica sa solidnim nakitom nad čelom, dominantan je motiv. Štoviše i metalna pločica, negdašnji podložak u uspravnom ogavlju, postaje samostalan ukrasni element.

Očigledan je primjer u tom nakit na glavi mlade žene na petoj tapiseriji ove serije. Na svojoj posebno udešenoj kosi ova ljepotica nosi neku vrst dijadema, a u tom najvažniji dio čini u trokut ušiljena lamela dignuta nad čelom (sl. 9.). Lamela je srebrna (zlatna?) s usađenim draguljima. Pod tim visoko dignutim nakitom nanizani su redom uvojci savijeni u kolutiće i praćeni draguljima i krupnim biserom.

Za naše pitanje upravo je ovaj slučaj poučan. Predmet koji nosi glavni naglašeni motiv u tom priboru uspravno je dignut nad čelom, a na kosi nema nekog vela ili koprene. Kovni nosilac bisera i dragulja osamostalio se iz negdašnjeg držača koji je služio kao podložak pod pokrivalom i sam o sebi postao raskošan nakit na kosi mlade žene. S nešto oširiom podnicom ova je lamela visoka oko 12 cm (u omjeru prema obrazu ove žene), a završava u oštrom kutu. Tu je, dakle, onaj nekoć skriveni podložak prerastao u tako raskošan pribor da mu je teško naći dalju usporedbu. U ovom gotički stiliziranom primjerku taj se element javlja oko godine 1500. dakle postojao je i ranije u cvatu gotičke mode.

I uvojci koji prate ovaj nakit kao neki vijenac i svršavaju sponom na zatiljku značajni su za tadašnju rafiniranu frizuru. Kasnu analogiju tomu naći ćemo u jednoj našoj folklornoj varijanti. I ostale žene u tim prizorima, i velikašice i njihove mlade dvorjanke imaju niz bisera ili dragulja pod kapicom ili uz podignutu pletenicu. I taj element naći ćemo u folklornim oblicima i usporedo u povijesnim podacima o čeonim ukrasima. Jedino je u ovom petom prizoru uz okomit metalni nakit ženski obraz uokviren drugačije. Taj okvirni ukras sastoji se od većih i manjih kolutića poput uvojaka kose, ali to bi mogli biti i tuljčići od veoma fine tkanine, možda svilene gaze. Svaki taj kolutić nosi po krupan dragulj, a dva biserna zrna prate svaki uvojak. Da li su tuljčići od kose ili svilene gaze, u oba slučaja ovaj okvir od uvojaka važan je popratni motiv uz glavni vertikalni nakit u složenoj slici ovog ogavlja. Da je češljanje s tako nanizanim uvojcima kao nekim vijencem postojalo i na širem prostoru, pa i ranije možda kao bizantski motiv, vidimo na jednom ženskom liku iz 15. stoljeća, i to na freski iz Bugarske³⁷ a isti motiv naći ćemo u veoma arhaičnom ogavlju u Baranji. Takav niz kolutića od kose — pa i nadodane kako je i kasnije u renesansi bio pomodni hir dodavanje tuđe kose čak naglašeno druge vrsti — i tako dobiven okvir od uvojaka nanizanih uz čelo francuski se zove *les rigols*. »Faire des rigols«, znači nešto složiti u nevelike kolutiće ili kao neke cjevčice, pa se takva radnja izjednačuje s glagolom *tuyauter* = složiti u male nabore nalik na kratke cjevčice. Udesiti kosu tako u uvojke nalik na tuljčice kaže se uviti kosu *en petits tuyaux* ili kosu samu *tuyauter*. Tako složeni uvojci

³⁶ *Erlande-Brandenburg*, o. c. Od 10 prikazanih mladih žena četiri žene imaju uzdignutu pletenicu ili usukani pram kose, jedna ima vertikalno postavljen nakit, dakle pet ih ima uzdignutu frizuru, ostalih pet ima različit pribor s nisko počesljanom ili raspletenom kosom.

³⁷ *Radojković*, B., Nakit kod Srba. Beograd 1969, 36. slika 19 (dalje: *Radojković*).

Sl. 8. Oglavlje s podignutim pramom kose, detalj s tapiserije iz serije »La Dame à la Licorne«, oko 1500.

Sl. 9. Oglavlje s uzdignutim nakitom, detalj s tapiserije iz serije »La Dame à la Licorne«, oko 1500.

u nizu čine *des rigols*, tj. to su u redu nanizani tuljčići/uvojci od kose ili kakve zamjene za kosu. Taj se efekt dobiva tako da se kosa uvija s ugrijanim željeznim nožicama, kako se to radilo odavna i kako još danas takva starinska pomagala služe kraj svih tehničkih dostignuća u suvremenim postupcima s kosom. Takve željezne škare *fer à friser* služe da se kosa uvijek zagrijavanjem pa je to radnja *frisotter*. Tako uvijena kosa nazvala se *frisure* koja je riječ u najširem smislu ušla i u suvremeni kozmopolitski rječnik za njegovanu kosu uopće.³⁸

Humanista Filip de Diversis u svojem Opisu Dubrovnika,³⁹ među ostalim, govori o oglavlju kako su ga nosile vlasteoske žene u Dubrovniku sredinom 15. stoljeća, a kao naziv nekog predmeta u tom oglavlju donosi dvojezični termin *kličak* ili *riguletum*. U raspravi o vokabularu starog Dubrovnika P. Skok nastojao je protumačiti obje zagonetne riječi. U svojem, kako sam kaže »nagađanju« o etimologiji dubrovačkog *riguletum*, Skok navodi francuske riječi izvedene iz osnove *rigot*.⁴⁰ On se zadržava samo na jezičnoj sličnosti i ne ulazi u složenu terminologiju po kojoj se izvedenice od ove osnove odnose na žensku kosu i njezino udešavanje. On kaže da »nema evidencije ni kad bi se htjelo osnovicu *rig-* u dubrovačkoj deminutivnoj izvedenici identificirati sa osnovom *rigot* »frizure«, odakle je izveden glagol *rigotar* »frizer« i nomen agentis s. m. *fer à friser, coiffe*, a ovo posljednje značenje, kaže Skok, »i onako je dubiozno.«⁴¹

Doista u francuskim languedoc-govorima riječ *rigot* i njezine izvedenice mnogoznačne su, ali sve se odnose na kosu nakovrčanu u uvojke i posebno udešenu.⁴² S tim se smislom *rigot* javlja u tekstovima od 12. do 14. stoljeća,⁴³ a kasne potomke poznaje i Mistral sa širokim pojmovnim sadržajem kao nazive za ženske uvojke, friziranu kosu i vještačke vlasi, pa i za periku, a čak i za *coiffe*,⁴⁴ u čem se već osim kose podrazumijeva i neko ukrasno pokrivalo ženske glave. Tako obogaćen pojmovni sadržaj upozorava na to da su različiti načini češljanja i oblici ženskog oglavlja odavna kolali u sredini u kojoj se medijevalni životni stil izdigao u produhovljenim poetskim i likovnim ostvarenjima. Naime, kad se u južnoj Francuskoj, u naponu između feudalne aristokracije i zemaljskog plemstva izdvojio stalež vitezova, tad se kao stvaralačka dominantna manifestiralo pjesništvo trubadura i minnesängera, pa je u vodećoj klasi zavlдалo raspoloženje sublimnog erotizma kroz puna tri stoljeća.⁴⁵ Poznato je kako je u tom lik žene podignut do idealne odabranice viteštva. U tom su društvenom mediju žene povlaštenih klasa nužno priklonile pažnju svom vanjskom izgledu u težnji za sigurnim nastupom u javnosti. Tomu je

³⁸ *Thibaud*, o. c. s. v. *rigol m., rigoler (et sim.) tuyauter, tuyau m., friser, frissette f., frisoir m., frisotter, frisure f., fer à friser*.

³⁹ *Brunelli, V., Philippi de diversis de quartigianis lucensis, Situs aedificorum politiae et laudabilium consuetudinum in clytal civitatis Ragusij, Zara 1882 (dalje: de Diversis)*.

⁴⁰ *Skok, P., Iz dubrovačkoga vokabulara. Rešetarov zbornik. Dubrovnik 1931, 429—433 (dalje: SKOK)*.

⁴¹ *Ibidem*, 432.

⁴² *Levy, E., Provenzalisches Supplement-Wörterbuch. VII, Leipzig 1902, 349. col. 2, s. v. rigot, re- »gekräuselte, gelockte Haare«; s. v. rigotier, -re »1) Brenneisen, 2) Haarnetz? oder Haube?«*

⁴³ *Ibid.*, l. c.

⁴⁴ *Ibid.*, 349: »Mistral — *rigor*, tresses de cheveux, frisure, chevelure, en Languedoc, *rigoutié*, chignon, perruque, ... coiffe à la femme.«

⁴⁵ *Kohler, E., Trobadorlyrik und höfischer Roman. Berlin 1962.*

poslužila odabrana odjeća, kozmetičko uljepšavanje, a i osobiti postupci s kosom i kićenjem glave. Usporedo s profinjenim ponašanjem javljaju se i novi atributi ženske ljepote. U svemu tom mora da se oblikovao i *rigot* kao jedan od posebnih postupaka sa ženskom kosom. Kako se to odvijalo u tada sve-moćnoj gotičkoj stilizaciji materijalnih dobara, to je takvo češljanje nužno zadobilo liniju izdužene vertikale. Kao da bi se baš u tom moglo pronaći porijeklo onog nakita na kosi u kojem uspravna okomica tvori glavni ukrasni motiv. Za to mogao je poslužiti usukan ili ispletan pram kose dignut na tjemenu, ali i neki istaknut nakit, vijenac ili dijamem s naglašenim motivom, uspravljenim nad čelom. O tom kao da bi se u trubadurskim tekstovima mogla naći ma i daleka potvrda.

Ne ulazeći u stvarno razlaganje o medijevalnom ženskom oglavlju, P. Skok ostavlja — našli smo — dubioznim ranije značenje riječi *rigot* u smislu neke 'coiffe', profinjene frizure s pokrivalom ili bez njega. Ipak kao da bismo u ranoj pojavi riječi *rigot* mogli prepoznati karakterističan uspravan motiv u ženskom oglavlju. Naime, u tekstu jednog od ranih predstavnika provansalskih trubadura na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće, kao da se *rigot* ne odnosi samo na uvojke i kovrčavu kosu nego, kako A. Tobler dokazuje, tu se riječ *rigot* ima protumačiti u smislu 'sommel de la tête'.⁴⁶ To bi dakle mogla biti onakva dignuta pletenica ili uspravan nakit, kako smo to likovno prikazano našli u kasnoj gotici. Bez sumnje ti kasnogotički oblici u franko-burgundskoj nošnji slijedili su iz onih složenih pojava koje su nastajale na jugu u ranom poetiziranju ženske ljepote. Duže od tri stoljeća prvi su se oblici mijenjali i raslojavali stvarno i jezično, ali u svim su medijevalnim varijantama sačuvali gotičku vertikalu, kako je to zahtijevao tadašnji životni stil. U tom se zadržalo povišeno oglavlje ili takav nakit na kosi koji je bio pridržavan nekom krutom okomicom.

Usporedo s viteštvom i trubadurskom poezijom, profinjena oprema ženske glave, a u obilju društvenih i individualnih varijanata, rasprostirala se u zemljama Sredozemlja, ali na udaljeniju periferiju taj pribor nadolazi u zakašnjenju i već u izmijenjenim oblicima.

Daleko od otvorenog i bogatog zapadnog Sredozemlja kod nas u Dubrovniku nisu postojali ni osnovni preduvjeti za sinkrono društveno i kulturno zbivanje s istim vrijednostima. Vladajući patricijski rodovi u Dubrovniku ne poznaju viteštvo ni poetizirano ponašanje svojih sinova. Na kamenitoj hridi, na razmeđu carstava, dubrovački patricijat u strogom konzervatizmu održava čudesnu postojanost svoje državnosti. O međuljudskim odnosima unutar dubrovačkih zidina doznajemo kad se npr. notar Ivan iz Ravene, za svojega boravka u Gradu, jada kako je tu »... saxum est locus, saxei mores, ferea precordia«. ⁴⁷ Pa dok na Zapadu izbija surevnjiv prezir plemića prema trgovcima i obrtnicima, dotle u Dubrovniku, kao u Mlecima i ostalim talijanskim komunama, vlasteoski rodovi vode trgovinu na kopnu i moru. Uz njih u tom sudjeluju ugledni građani, vješti novčari i obrtnici. Tako kroz stoljeća vlastela i pučani održavaju ekonomsku i političku stabilnost svoje Republike, a u tom, mimo svih staleških razlika, dolazi do sravnjivanja u materijalnim do-

⁴⁶ Levy, o. c.: »Tobler meint: ... traduisant *tresses, boucles de cheveux*« ne saisit pas la pensée de Hugues Faidit. Le sens sera plutôt *sommel de la tête*.« Upor. Tobler, Vermischte Beiträge. V, 1913, Ein Minnesänger aus der Provence. (Hugues Gauselm Faidit cca 1190—1240).

⁴⁷ Rački F., Prilozi za poviest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj. Rad JAZU, LXXIII, Zagreb 1884, 168.

brima pa i u odijevanju i ženskom kićenju među vlasteoskim i građanskim obiteljima. Razumljivo je da u nepokolebivoj privrženosti rimskim papama, svojim moćnim zaštitnicima, u Dubrovniku nije bilo zaljubljeničke dvorbe prema odabranici svog srca, a i onako u dobrim su kućama kćeri i nevjeste provodile mladost nedodirnutu od tuđih doticaja, zatvorene u tijesnom svijetu svojih domova. Tek kasno, na izmaku srednjega vijeka, mladi Dubrovčani zanose se lirskim stihotvorstvom u trubadurskoj maniri,⁴⁸ ali daleko od dodira sa svojom »gospom«, a kako doznajemo iz arhivskih zapisa preostale su im samo noćne zabave, zadirkivanje ženske posluge i provodi s lakim ženama.⁴⁹

I kostimni rekviziti u Dubrovnik nadolaze sa zakašnjenjem, a i to na različitim putovima sa Zapada. Naime, ako je već u Provansi prvotni *rigot* doživio promjene koje su se odrazile u oblikovanju i nazivlju, to je u Dubrovnik predmet i naziv s ovim sadržajem mogao nadoći tek u kasnijim već izmijenjenim oblicima. Pa iako se dubrovačka riječ *riguletum* javlja s osnovnim samoglasnikom i dakle blizu osnovi *rig-*, ipak oba oblika, kako ih donose dubrovački spisi, *riguletum* i *rigoletto* bliža su deminutivu talijanske riječi *regolo*,⁵⁰ kako Skok nalazi da osnovno *e* romanskih riječi u Dubrovniku prelazi u domaći izgovor s vokalom *i* u osnovnom slogu.⁵¹ Mora dakle da je u razvoju ovog materijalnog pribora s nazivima različitog porijekla ali blizim po sazvučju došlo do izjednačenja između riječi *rigot* i *regolo*. Taj se razvoj odvijao u kasnom srednjem vijeku kad se i u susjednim prekomorskim zemljama medijevalno kostimno dobro već znatno izmijenilo u oblikovanju, službi i nazivima.⁵² Nećemo dakle pogriješiti ako za dubrovačko oglavlje *rigoletto*, kako ga susrećemo od 14. do ranog 16. stoljeća ustvrdimo da je pomodni pribor južnog francuskog porijekla. U Dubrovnik je taj pribor nadošao tada kad se vlast dinastije Anžuvina učvrstila i u našim zemljama pa i na širem području istočnog Jadrana. Kako je Napulj sa širokom pokrajinom bio težište Anžuvina, to je najvjerojatnije francuski pribor nama nadošao posredovanjem južne Italije. Na tom putu mora da je došlo do izjednačavanja između francuske i talijanske riječi, a to se lako izvršilo, jer je u tom oglavlju osnovni element očito bio neka uspravljena okomica. U tom ćemo naći i rješenje kako je došlo do izjednačavanja između romanskog *riguletum* i hrvatskoga *kličak*, kako o tom svjedoči naš izvor Filip de Diversis.

Osim rane vijesti po kojoj je *rigot* protumačen kao 'sommet de la tête', nema podataka o tom kako se nazivalo uspravno oglavlje u Francuskoj kasnije, oko 1500. No iz tog vremena obje likovno nam poznate varijante, dignuta pletenica i čeoni nakit, doista se mogu smatrati pravim 'sommet de la tête', pa obje možemo smatrati srodnim sa starim provensalskim *rigot*, ali u isto vrijeme i sa *les rigols*, tim konvencionalnim nazivom za uvojke uz čelo.

Okomiti čvrsti držač u gotičkim frizurama i oglavlju opravdava naziv *rigoletto* u deminutivnom obliku. Našli smo da je mletački naziv *fondelo*

⁴⁸ Torbarina J., Italian influence on the poets of the Ragusan Republic. London 1931. — Deanović M., Anciens Contacts entre la France et Raguse. Zagreb 1950, 123 et pas.

⁴⁹ Jireček K., Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić. Archiv für slavische Philologie. XIX, Berlin 1897. 37. et seq.

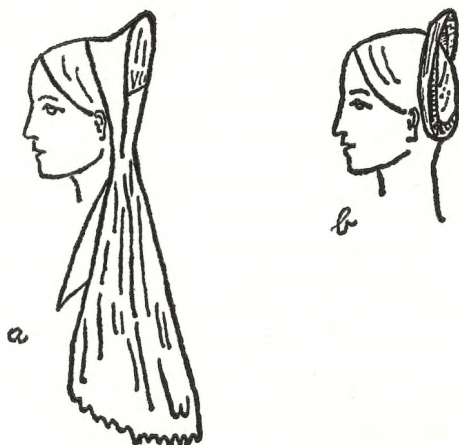
⁵⁰ Lazzioli C. — *Nemi Giu.*, Novissimo Dizionario della Lingua italiana. Brescia 1941, s. v. *regolo*. — Bolza G. B., Vocabolario genetico-etimologico della lingua italiana. Vienna 1895, 319. s. v. *regola*.

⁵¹ Skok I. c.: osnova *rig-* u *rigot*. — V. n. 42.

⁵² Knaurs Kostümbuch, München-Zürich 1954, 111. et sequ.

služio za različite manje lamele. Međutim, na širem talijanskom govornom području za takvu kovnu ili drvenu redalicu postoji naziv *regolo*, odnosno umanjeno *regoletto*.

Već je Skok pokušao stari dubrovački izraz *riguletum* protumačiti s deklinativom od *regolo* pa je došao do zaključka da »Dubrovčani nazvaše... poculicu udate žene izrazom *riguletum* za to što služi i kao ukras i kao regulator kose«. ⁵³ Po njegovu mišljenju sama poculica/kapica bila bi onaj regulator, upravljač kojim bi se udešavala željena frizura. Ali iz materijalne građe o oglavlju i ženskoj kosi nema potvrde za takvu funkciju ženske kapice, što više kapica, a i svako drugo pokrivalo ženske glave, udešava se prema raznim podloščima, a za to može poslužiti i sama kosa dignuta u pletenice i počešljana tako da čini podlogu za željeni oblik gornjeg pokrivala, kapice ili prevjese. Iz folklorne građe znamo za mnogo različitih podložaka s raznim nazivima, a najbolji primjer osobitog oglavlja bez podloška naći ćemo u nošnji plemena Šestana. Svoj veliki bijeli veo žene Šestanke ovijaju u gotičkom luku na usukane pletenice a bez nekog podlaganja⁵⁴ (sl. 10/a, b).

Sl. 10. Oglavlje udate žene, Šestani: a) veo složen na pletenici, b) kosa dignuta u pletenici kao podložak za veo.

Podatak kako ga donosi Filip de Diversis nije teško razumjeti ako doslovno prevedemo njegove riječi, a ujedno nastojimo upoznati stvarni pribor na koji se njegovi nazivi odnose. U prvom poglavlju četvrtog dijela svojega Opisa, de Diversis pohvalno govori o tom kako Dubrovčani marljivo posjećuju crkve i u tom ističe, pored ostalog, kako u korizmi žene vlastelinke i pučanke ne prežuci pred naporima na krševitim i kamenitim stazama redovno dolaze na crkvene pobožnosti. Zatim nastavlja: »Ferunt autem omnibus temporibus quaedam matrimoniij insignia ab utroque aure pendentia aurea vel argentea vel auro velata quae cercellos latine, obozi sclave nominant, non sunt autem auribus fixa, sed ponuntur et removentur ad libitum, ligantur autem quae-

⁵³ Skok I. c.: »... Dubrovčani nazvaše, prema tome poculicu udate žene izrazom *riguletum* za to što služi i kao ukras i kao regulator kose.«

⁵⁴ Gušić M., Istraživanje tekstila u Dobrotskoj zbirci i nošnje plemena Šestana. Ljetopis JAZU 66, Zagreb 1960, 365.

dam argentea catenula, quae firmatur in velamine capitis quod clizak seu riguletum dicunt. Circulos istos potissimum in signum conjugalis copulae gerunt, quoniam plurimae innuptae viles tamen anulo utuntur».⁵⁵

U doslovnom prijevodu ovaj tekst glasi: »Nose pak sve vrijeme (tj. vlasteoske žene u Dubrovniku) neka obilježja braka o oba uha ovješena, zlatna ili srebrna ili pozlačena koja se cercelli latinski, oboci slavenski zovu, ali nisu pričvršćena u ušima, nego se stavljaju i nose po volji, a vežu se s nekim srebrnim lančićem koji je pričvršćen na pokrivalu glave koje zovu kličak ili riguletum. Ove kružice nose baš kao znak bračne veze, dok se mnoge neudate seljanke služe prstenom«. U svom prijevodu djela de Diversisa I. Božić ovaj odlomak daje literarno: »U svako vrijeme ipak nose neka obilježja bračne veze. Ta obilježja obješena na oba uha izrađena su od zlata ili pozlačena srebra. Zovu ih na latinskom *cercelli*, a na slavenskom *oboci*. Ona nisu pričvršćena za uši, već se po želji stavljaju i skidaju: vezuju se nekim srebrnim lančićem, koji se prikopčava za veo na glavi, a nazivaju ga *kličak* ili *riguletum*. To najradije nose kao znak bračne veze, jer se mnoge neudate, ali proste žene služe prstenom».⁵⁶

U pasusu: »nazivaju ga kličak ili riguletum«, Božić ostavlja otvorenim da li se enklitika »ga« odnosi na lančić ili na veo što mu, jer ne ulazi u komentiranje de Diversisova teksta, ostaje sporedno. No već je Skok ovu frazu ispravno shvatio da u de Diversisovu tekstu obje relativne zamjenice odgovaraju svojim imenicama, iako on to posebno ne ističe.⁵⁷ Doista, oblik *quae* odgovara ženskom rodu imenice *catenula*, dok se *quod* može odnositi samo na neutrum imenice *velamen*. Skok je ispravno zaključio da se »kličak seu riguletum« zove baš samo pokrivalo glave o kojem je okačen lančić s obocima, samo on pod *velamen captis* predmnijeva da se radi o kapici/poculici.⁵⁸

Sve ranije parafraze de Diversisova teksta upućuju na to da je već u 17. stoljeću pribor o kojem govori de Diversis bio nepoznat i nazivi zaboravljeni.⁵⁹ No ni Skok nije riješio zagonetku što je to kličak/riguletum u Dubrovniku u 15. stoljeću, a gdje je već i ranije postojao.⁶⁰

Na prisutnost obodaca u ovom dubrovačkom oglavlju, inače poznatog povijesnog i folklornog nakita, osvrnut ćemo se u daljem tekstu. Ovdje samo treba upozoriti na to da je taj nakit u obliku kružnih privjesaka, po de Diversisu, bio vidni pokazatelj društvenog položaja vlasnice i, po njemu, oboci kao da nisu pripadali ženama iz puka. Nasuprot tomu, u ranim popisima robe različitih staleža, a i u folklornoj upotrebi *čerčele/oboce* nalazimo u mnogostrukoj i širokoj primjeni.

⁵⁵ De Diversis 92.

⁵⁶ Božić I., Počinje opis položaja ... Filip de Diversis de Quartigianis, Časopis Dubrovnik III, 1973, 48.

⁵⁷ Skok 430. ne govori o ovim zamjenicama, ali ih podrazumijeva u odnosu na obje imenice.

⁵⁸ *Ibid.* I. c.: »Kličak = riguletum je ... jedne vrsti poculica, koju su nosile udate plemkinje Dubrovkinje«.

⁵⁹ *Ibid.* I. c.: »Jedino se može na osnovu rđave parafraze Đurđevićeve zaključiti, da je ta nošnja u 17. stolj. već morala biti nepoznata. Može se, naime, s velikom pouzdanosću zaključiti iz njegovih grešaka da mu ni naša riječ kličak ni rom. riguletum nije bila poznata ...«

⁶⁰ *Ibid.*, I. c. pozivom na Jirečeka, Staat und Gesellschaft. III, 23. n. 5. — Jednako tako Jireček-Radonić, o. c. 293.

Po svemu dakle, prema de Diversisovu svjedočenju, u 15. stoljeću u oglašljaju dubrovačkih gospođa oboci vise o lančiću, a taj je srebrni lančić prikopčan na tekstilnom pokrivalu glave i to pokrivalo, veo ili prevjesa, zvalo se tada u Dubrovniku *kličak/ riguletum*.

U znanstvenim tekstovima postoji nejasnoća u vezi s riječju *kličak*. P. Skok pozivlje se na Karadžića koji pozna samo jednu usku metaforu izvedenu iz prvotnog značenja te riječi,⁶¹ ali Skok ne dijeli u tom mišljenju Karadžićeva, a odbija i tumačenje K. Jirečeka,⁶² da je upravo taj *clizak seu riguletum* onaj lančić na kojem vise oboci. Pometnija je nastala zato što Ignjat Đurđević u svojem prijevodu teksta de Diversisa nije više poznavao stvari o kojima govori de Diversis, a nije znao ni za starinske izraze. Tako se nepravilno shvaćen tekst prenosi i u najnoviju literaturu o dubrovačkom kulturnom dobru,⁶³ a ipak je već Skok bio na ispravnom putu u tumačenju spornih izraza. No ni Skok nije do kraja izveo što je upravo taj kličak ili riguletum, jer, vidjeli smo, on drži da je to ženska kapica i da je naziv te poculice izveden neposredno iz talijanskog *regolo*, latinskog *regula* pa da je to onaj element oglašlja koji sam po sebi »regulira« tj. uređuje kosu i da je po tomu zadan oblik oglašlja.⁶⁴ Naime, teoretskom raspravljanju o pojmovnom sadržaju neke riječi treba usporediti i poznavanje materijalne građe na koju se riječ odnosi ili se nekoć odnosila. A tu materijalnu građu još u mnogome možemo upoznati u konzerviranim oblicima u našem folklornom nasljeđu, u onom pučkom kulturnom dobru koje još u sebi čuva povijesne stilske oblike starinskog pribora. U pitanju starog dubrovačkog inventara takva je građa upravo konavoski hondelj pa u isto vrijeme kako rješavamo pitanje o podlošku u tom oglašlju, ukazat će se i rješenje za dubrovački kličak/riguletum.

Radi se naime upravo o predmetu s nazivom *kličak*, kako tu riječ donosi de Diversis. Nasuprot Karadžićevu tumačenju te riječi, P. Skok donosi, po Budmaniju, značenje »drveni klin u osobitim značenjima« i dalje: »a) u Lici drveni klin koji karigu konjsku za vrat sapinje, b) u Stonu komadić drva kojijem se sapinju pločice.«⁶⁵ Kasnije Skok riječ *kličak* dovodi u vezu s imenicom *klīca* u značenju poznatom iz Srbije »igra s nožem i kočićima.«⁶⁶ U svojem prvom radu o dva zagonetna izraza Filipa de Diversisa Skok je veoma blizu pravom značenju kad kaže: »Prvobitno je značenje zacijelo ono što strši na polje, što naliči na klin.«⁶⁷ No udaljuje se od pravog značenja kad *kličak*

⁶¹ *Skok*, 430. poziva se na ARj V, 66. s. v. 2) kličak, klička, u Karadžićevu rječniku: djetinje govno.

⁶² *Ibid.*, I. c. i n. 8.

⁶³ Tako i *Radojković 27/28*: »Iz prependula, visuljaka, koji su se nalazili na vizantijskim krunama, izrasli su lančići (rigoletto, cličach) na kojima su visile naušnice (oboci, çerčelli)«. — Upor i 264. n. 18.: »Rigoletto je prema tumačenju koje daje N. Tommaseo vrsta starinskog kola, igre, kruga (up. Dizionario, s. v. R.). Prema K. Jirečeku koji nalazi objašnjenje kod Filipa de Diversisa rigoletto-rigoletum jeste verižica, niska ili kako se u dubrovačkim izvorima naziva kličak (up. K. Jireček, Istorija Srba, III, 293). Kličak bi bio neka vrsta pletenice, trake koja nije bila uvijek od srebra, već i od tkanine, ukoliko bi se kličak identifikovao sa rigoletom, kao što to pretpostavlja Jireček ... Ili je rigoletto obruč, krug od metala ili bisera jednostavan koji je stajao čvrsto na glavi, ono što se u francuskim izvorima naziva *cercle*.« — No francuskom *cercle* = krug odgovaraju u našim spomenicima i folklornoj građi nazivi: *vijenac, pričelak, perišan, zoja, parta* i sl.

⁶⁴ V. n. 53.

⁶⁵ *Skok*, 431. pozivom na ARj, V. 66, s. v. 1) kličak.

⁶⁶ *Skok*, Rj., II, 98. s. v. klīca.

⁶⁷ *Skok*, 431.

dovodi u semantičnu vezu s terminom *klin* u značenju »trokutast komad tkanja.«⁶⁸ Između te dvije riječi *klin* u značenju 'dodatak u platnenom ruhu' i 'kličak' postoji pojmovna razlika koja ih bitno dijeli i pored toga što obje riječi potječu od iste osnove κλῆβ.

Začudo, kako je jezično blago koje je od starine udomaćeno u dinarskoj kulturnoj regiji za pučki materijalni pribor nedefinirano u našim rječnicima. A naše su žene sve do suvremenog životnog prijeloma sa starinom dobro poznavale obilje svojih naziva i u tom pravilno lučile pojedine tekstilne radnje i postupke i sve pomoćne sprave potrebne u ženskim poslovima u vezi s tkanjem i vezivom. Pa dok je za vunenu pregaču dinarskog tipa u rječnicima poznato da su *pregače/kecelje klečane, klječane*, a zabilježen je i glagol *klečati, klječati*, šarati pregaču, ipak na istom mjestu stoji da je riječ nepoznata postojanja.⁶⁹ Nije uopće zabilježen ikavski oblik tih riječi, a ipak sve donedavno u Lici i sjevernoj Dalmaciji moglo se čuti *kličana pregača, torba*, a samu radnju žene su zvale *kličanje, kličati*.⁷⁰ Skok u tumačenju riječi *klečanje* dodaje mišljenje Šimčika da glagolska radnja *klečanje* dolazi od »klijetka (v. *klijet*) kojom se označuje četverokutna figura (kvadrat, romb itd.)«⁷¹ To formalističko tumačenje strano je poznavanju radinosti naših žena, koje su upravo u tekstilnim vještinama vladale neobično razvijenim smislom za izvođenje radova a i za ornamentalni izraz svojih djela. Svoje tkane i vezene šare žene nikad ne nazivaju po nekim njima nepoznatim geometrijskim likovima, nego u svoj uzorak one ulažu onaj njima poznati predmet ili pojavu koji ima određen smisao i koji, iako već u veoma stiliziranoj slici, ipak predstavlja prvotno zadan sadržaj. Zato se motivi u klječanim ornamentima zovu: *sunce, zvijezda, mjesec, jabuka, razrezana jabuka* (= granata), *cvijet, ovčica, konjić, jelen* a i *kuka krst, krstača, križ, prekríženi križ*, i drugo, ali sve su to stvarni predmeti i poznate pojave. Apstraktnim geometrijskim terminima žene se nisu služile, nisu ih ni poznavale, ni znale za takve knjižne definicije. Dok su glagolska imenica, 'klječanje', 'kličanje' kao određena radnja i pridjevi 'klečan' i 'klječan' u našim rječnicima poznati i donekle pojmovno definirani o narodnom tkanju,⁷² bitan ergološki postupak ostao je nepoznat.

⁶⁸ O nazivu *klin* za trokutni umetak u ravno ruho dinarskog tipa upor. Gušić M., Starinska lička nošnja. Zbornik Historijskog arhiva u Karlovcu. V, Karlovac 1973, 177.

⁶⁹ ARj V, 94. s. v. *klijčati, klječan, impf.*: »šarati pregaču ... Riječ je nepoznata postanja, a i ne zna se kako je pravi oblik: osim *klečati* i *klječati* ima i *klijčati* v. u Stulićevu rječniku: *klječat, diversis coloribus texere ...*; i *klječati, ćilimi* se kite i *klječaju* u svoj krajini, Hefele ... ispredi i *klečana, klečanica, klečanik, klečalica, klječan, klječatak, klječatica, klječav.*»

⁷⁰ Dok su ekavski i jekavski oblici odnosnih riječi evidentirani u rječnicima (v. n. 69.), dotle je ikavski oblik samo u nekoliko slučajeva pribilježen u građi o ženskim tekstilnim radovima. *Hefele, F.*, Domaći obrti. Sisak 1896, 44.: »posavska poculica ... puna veza i divna kličanja ... kličanje i veze«. *Ibid.* 154.: »kličanje ... vrst veza«. — Autor je očito poznao naziv, ali nije bio upućen u način rada koji on zove *kličanje*, jer posavska poculica ne može biti *kličana*, a *kličanje* nije *vez*. Krčmarčić, B., Smiljan s okolinom u Lici. Zbornik NŽO JAZU, X, Zagreb 1905, 321.: »Sjećam se ... kličanih pregača ...«, 322.: »Torbe i tkanice kličaju od raznobojne vunene pređe ...«, bez obavještenja šta se pod tim nazivima ima razumjeti. A da autor (po muškomo običaju) nije razlikovao različite tekstilne zahvate očito je po tom što lička *tkanica* (ženski pojas) uopće nije *klječana*, nego se izrađuje na tkalačkoj daščici četveronitno, koji je postupak bitno različit od *klječanja*.

⁷¹ Skok, Rj., II, 93. s. v. *klječati*, — *ām*.

⁷² *Ibidem*, I. c.: »*klječati* — *ām impf.* (Srbija) »utkivati rukama, ne čunkom u pravo tkanje ćilimske šare« (objekt *prostirke, kecelje, torbe*, termin iz ćilimarske

Radnja *klječanje*, *klječati*, ikavski *kličanje*, *kličati* izvodi se u slijedećim zahvatima: na tkalačkom stanu navijena je osnova. Žena prebire prstima niti osnove i odbrojava ih koliko treba da u njih utke šaru. Tako odbrojene niti osnove pridržava prstima lijeve ruke, dok u desnoj drži *klječ*, *klič*, na kojem ima namotanu kraću nit vunice, one boje kojom upravo izrađuje, *pretkiva* šaru na odbrojenim nitima osnove. Vunica namotana na klječ služi kao potka. Tu potku klječom utkiva u odbrojene i pridržavane niti osnove. Tako dobiva željeni lik, *šaru* u svojem tekstilnom predmetu. Dalje u slijedećem liku, ili kako žene kažu *u šari*, na isti način utkiva potku druge boje koja je također namotana na svoj klječ/klič i tako dobiva cjelinu ornamentalne slike. Između jednog i drugog lika ostaje šuplji razmak, *rešma*, koja je značajna oznaka upravo za tu tkalačku tehniku s nepovezanim razmacima u raportu plošnog ornamenta. *Klječ/klič* to je ono drvce na kojem je na svakom pojedinom namotana vunica druge boje, pa s koliko boja tkalja izrađuje svoje klječane šare toliko ima pri ruci tih pomoćnih drvenih daščica. Zapravo je klječ/klič kao neka oduža drvena igla kojom se potka provlači u niti osnove. U Lici, kontinentalnoj Dalmaciji i zapadnoj Bosni, jer to je jedna etnokulturna regija, to drvce zove se *klič* ili *klječ*. U Slavoniji i dijelom u Bosanskoj krajini to se drvce zove *iver*, jer to i jest drveni iver, pa se radnja zove *iveranje* a izrađeni rad je *iverana pregača*, *torba*, *rida* i dr.

Pomoćno drvce pod nazivima *klječ*, *klič*, *iver* isto je i služi za istu radnju, pa nema potrebe da se pridjev kao oznaka za gotovo djelo (npr. iverana torba, pregača) prenosi tek kao »metafora na umjetno šareno tkanje.«⁷³ Ipak ne smijemo klječ/klič nazvati iglom jer to drvce nije šiljato. To je nevelika daščica od 8 do 12 cm dužine, 2 do 3 cm širine i dosta tanka tako da se lako provlači kroz niti osnove. Kako su u nas do naših dana žene vladale starinskim tehnikama na tkalačkom stanu, one su dosljedno razlikovale radne postupke pa tako i radnju klječanje od pravog tkanja i pretkivanja. Doista, u sistematici tekstilnih faktura klječanje se odvaja od tkanja. Naime, klječanje je jedan od predstupnjeva pravog tkanja.⁷⁴ To je jedna od onih starinskih

industrije = (sa kl > klj) klječati, -am, »šarati pregaču.« — No riječ nije iz muške industrijske radinosti prešla u narodni govor, nego obratno, iz anonimnog ženskog rada muška je manufaktura preuzela tehniku klječanja i terminologiju.

⁷³ *Ibidem I*, 738. s. v. iver ... »Prenosi se (metafora) na umjetno šareno tkanje: iver »narodno tkanje na torbi u dvije šare«, odatle denominal *naiverati* (Drniš) od *iverati* »šare utkivati«. — Međutim, *iveranje* isto tako kao i *klječanje* (jer to je ista tehnika) ne radi se samo »u dvije šare«, nego u toliko boja koliko traži uzorak. Iveranje kao radnja zadržalo se do naših dana u Slavoniji gdje je za taj posao doista služio iver. Na Kordunu, oko Plaškoga i Slunja, žene iveraju, ali iver ne poznaju. Šare se ivera samo prstima, pa žene za taj svoj rad kažu da se iverano zove zato jer »šare izgledaju kao iverje«, šta je pučka etimologija po analogiji. Za podatak zahvaljujem etnologu Nevenki Nedeljković, koja je to ispitala u svom zavičaju u Plaščanskoj dolini od 88-godišnje Draginje Grba, koja je donedavna sama iverala. Vunu kojom su iverale motale su na gužvice i prstima prodijevale kroz osnovu.

⁷⁴ *Bühler-Oppenheim, K. i A.*, Die Textiliensammlung Fritz Iklé-Huber etc. Zürich 1948, 140. et seq. — *Stanković, I.*, Osnovni pojmovi ćilimarstva. Koprivnica 1974, 27. u poglavlju »Izradba ćilima«. »... Kod pirotskih i drugih ćilima s različitim ornamentalnim šarama, potka se ne vuče od jednog do drugog kraja ... Potkom se izrađuju uzorci, i to tako da se potka namota na štapić ili kanjuricu, te se prema potrebi provuče kroz nekoliko niti osnove, a onda zamjenjuje potkom druge boje. Takav se postupak zove klječanje i na taj način izrađuju se šare ...« — Tu dakle služi pomoćno drvce, iako je autor i sam izvrstan ćilimar, a možda i domaći ćilimari u istočnoj Srbiji više ne znaju za prvotni naziv tog svojeg »štapića«, a baš je po tom štapiću klječ radnja zadržala naziv »klječanje«, kao posebna tehnika u

tehnika izvođenih na vodoravnom tkalačkom stanu u kojem se postupku glavni zahvat ne sastoji u ubacivanju čunka u otvoreni zijev, tako da ne dolazi do pretkivanja potke u osnovu. Pri klječanju uopće nema čunka, a potka se u likovima sabija kratkim češljem ili grebenom. Ranije od mehaničkog provlačenja potke u zijev osnove s pomoću čunka — to je pravo tkanje — pri klječanju ne podiže se osnova u zijev pa je klječanje zapravo ručni rad na tkalačkom stanu. To je onaj tekstilni stupanj iz kojeg će dalje slijediti *prijebor*, *prebiranje* naših folklornih tkanina, odnosno dalje faze proširanja u profesionalnom tkanju razvijene muške radinosti.

Na prednjem Istoku primitivan postupak s pomoćnim drvcom, ali i bez drvca samo s prstima⁷⁵ usavršio se u izrađivanju glatkih ćilima bez flora, pa je u balkanskom i maloazijskom ćilimarstvu ove vrsti dosegao savršeno likovno djelo. U našem folklornom tekstilu dosljedna je pojava da žene sve svoje izrađevine izvode u ranim gotovo početnim tehnikama, pa su pojedini radni zahvati zadržani na ranom tehničkom stupnju. Ali upravo u tom naše su žene u svojim radovima postizale savršenu fakturu u izradbi i likovnom izrazu. Klječanje/kličanje s pomoću klječa/kliča jedna je od arhaičnih tehnika po kojoj su dinarske pregače i torbe, ova dva specimina pravog nešivanog ruha pronijele vrsnoću naših tkanina do virtuoznog izbora vune, kolorita i ornamenta što se bitno očituje na svakom takvom gotovom djelu.

Da ostavimo dalji izvod o klječanju/iveranju i da se vratimo našem glavnom pitanju. A glavno je da smo našli da je *klič* komad drva, nevelika drvena daščica, koja doslovno odgovara mletačkom *fondelo*, talijanskom *regoleto*, odnosno dubrovačkom *riguletum*. Dakle, de Diversisov *kličak* jezično nije drugo nego *iver*, *kličak* s tim da oblik s nastavkom *-ak* označuje stvar donekle smanjenu prama osnovnoj riječi.⁷⁶ Prema tomu, *kličak* znači isto što i *drvce* u oglavlju iz Bratine. Bez sumnje nije bilo razlike u veličini i formatu između oba predmeta, *kliča* koji služi ženama za izradbu kličanih tkanina i *klička* u sastavu ženskog oglavlja. A upravo takva daščica, drvena ili složena od lanenih stabljika i ušivena u platno, onaj je element koji u konavoskom hondelju određuje temeljni oblik.

Po svemu dakle *kličak* u de Diversisovu opisu nikako nije lančić. Prvotno to nije ni gornje pokrivalo ženske glave. To je u prvoj službi drvce jednako kao što su to i *regoleto* i *fondelo*, drveni ili metalni podlošci u formiranju onog ženskog pokrivanja glave u kojem je okomica naglašena uspravno nad čelom. To je jedan od onih mnogih načina ženskog kićenja kose i glave kako smo to našli u visokoj gotičkoj modi i kako to pokazuje dragocjeno oglavlje

izradbi poznatih balkanskih ćilima. Naziv »kanjurica« odnosi se na rašljastu daščicu sličnu ribarskoj igli. Taj oblik spretniji za namatanje vunice ima klič/klječ na širem prostiranju ove tehnike, no i tako usavršen ima isti naziv. Takav je klič obično manji od osrednje ribarske igle i nebržinije izdjelan i u ovoj varijanti bliz je prvotnoj jednostavnoj daščici.

⁷⁵ Utkivanje šarâ bez posebnog drvca samo prstima u Hercegovini žene zovu *izmetanje*, *izmetati*, gotovo djelo *izmet*. ARJ, IV, 234. s. v. izmet (i sve daljnje izvedenice) među ostalim 236. pod f) »tkati nitima različijeh boja tako da na tkanju postaju slike ... u osobitom značenju (tkati šalamađu, demašak). Izmetati, techn. damasciren ... damast weben) »pozivom na *Sulek*, B., Rječnik znanstvenog nazivlja. Zagreb 1874. — *Vuk St. Karadžić*, Srpski rječnik. Beč 1818. col. 251: »Izmetanje ... 3) das Einweben bunter Farben, intexio«.

⁷⁶ *Maretić, T.*, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Zagreb 1899, 298.: »Često riječi s ovijem nastavkom znače umanjeno ono, što osnovna riječ znači«.

žene na petoj tapiseriji »Dama s jednorogom.« U sinonimnoj sintagmi »kličak/rigoletto« hrvatska riječ *kličak* očito je starija. Po Jirečkovu svjedočanstvu javlja se u dubrovačkim spisima od 1398. godine dalje, već tada vjerojatno kao drveni podložak u ženskom oglavlju.⁷⁷ Na domaći ikavski naziv romanski je sinonim nadošao, kako smo našli, zajedno sa zapadnim modnim priborom u kojem je također potojao neki čvrsti ravni element kojem je odgovarao domaći kličak.

Što odredbama o raskoši i zabranama luksusa, što sa sve naprednijim prosperitetom u kontaktu sa Zapadom, na našem se primorju gube starinski indigeni elementi, pa se cornua/rogi u 15. stoljeću u Dubrovniku više ne spominju. To je vrijeme kad u Dubrovnik, a i u sve ostale naše zemlje, nadolaze intenzivni utjecaji iz kulturnog inventara srednje i zapadne Evrope. Usporedo s premoći Anžuvina, naraštaj koji tada kod nas zbrinjava javne poslove nosi se mislima o ekonomskoj samostalnosti pa i o vlastitoj državnosti. U Dalmaciji ove namjere propadaju, međutim u Dubrovniku stari patricijski rodovi sa svježim priljevom usvojenih građana⁷⁸ dosljedno izgrađuju svoju samostalnost. Iako je već na pomolu osmanlijska opasnost, mirom u Zadru 1358. otvara se Dubrovniku svjetlija perspektiva, pa se Republika upravo tada uspinje svom zenitu. Na obratu u 15. stoljeće, pa još dalje dvijesta godina, Dubrovnik se održava na razini tadašnjih evropskih odnosa, iako za tu svoju relativnu slobodu plaća veliku cijenu u naporima svojih građana.

Usporedo s ekonomskim procvatom u potrebe građana unosi se razvijeniji materijalni pribor. U opremu vlasteoskih žena ulaze novi rekviziti, a to se najprije očituje u ukrasnom opremanju haljina i oglavlja. Nas u prvom redu zanima ovo posljednje.

Sa zapadnom modom nadolaze one vrsti oglavlja kojima smo pratili razvoj od ranih arhaičnih oblika do raskošnog gotičkog nakita. U tom svoje mjesto ima i oglavlje tipa kličak/rigoletto. Ali i tada kad je to gotičko oglavlje zamijenilo odbačenu starinu, ipak u našoj sredini novi pribor zadržava običajnu službu i ostaje pokazatelj društvenih svojstava vlasnice. Tad na Zapadu nema više razlike u češljanju i kićenju glave između udatih žena i djevojaka pa npr. i Penelopa, omiljena personifikacija supružničke postojanosti ima otkrivene vlasi s podignutim pramom kose nad čelom, kako to nose i djevojke.⁷⁹ Međutim, u nas i nadalje udata žena pokriva glavu po starom običaju, pa i u četiri zida svojega doma. Osobito se na to pazilo pri izlasku izvan kuće, a svakodnevno pohađanje crkve u starom je Dubrovniku društvena obaveza.⁸⁰ Pri tom se s različitim dodacima na odjeći i udešavanjem oglavlja i nakita javno davalo na znanje stanje i dobrobit kuće koja je opremala svoje kćeri i nevjeste. De Diversis izričito kaže da *kličak/riguletum* nose samo žene vlasteoskog roda. Ipak, kasnije od njegova podatka, u prvim godinama 16. stoljeća, kličak nalazimo u obiteljskoj ostavštini jedne građanske obitelji.⁸¹ Bit će da se pomodni artikl udomaćio i u onim trgovačkim i obrtničkim kućama kojih su muški članovi bili u doticaju s prekomorjem, a upravo takve ugledne obitelji upisom su uvrštavane u građane Dubrovačke Re-

⁷⁷ V. n. 70.

⁷⁸ *Mahnken, I.*, Dubrovački patricijat u XIV veku. Beograd 1960, 79. et seq.

⁷⁹ *Erlande-Brandenburg*, o. c.: tapiserija Penelope.

⁸⁰ Upor. de Diversis, 92.

⁸¹ *Diversa Cancellariae Rhagusinae* 97, fol. 80; 18—II—1504. — »... una pochriuzza da Rigoleta usata ma bona ...« u inventaru u kući »olim Martini de Dimitrio.«

publike.⁸² Pa i to da se *rigoleto* kao unesena moda stao nazivati domaćim nazivom *kličak*, i to u ikavskom izgovoru, govori za širu upotrebu toga pribora.

Što je zapravo bio kličak/riguletum i kakva mu je bila služba u ženskom oglavlju, doznat ćemo iz podataka u dubrovačkim arhivskim spisima. Pri tom se u toku 15. i 16. stoljeća u obilju garderobnog pribora oba termina javljaju samo desetak puta, i to redovno javlja se jedan ili drugi naziv svaki sam za se.⁸³ Prema tomu samo po svjedočenju Filipa de Diversisa ta dva naziva smijemo izjednačiti u njihovu sinonimnom smislu i u svakom od njih gledati jedan te isti predmet. No našli smo da se oba izraza podudaraju u svojem sadržaju, pa po tome oba lika kličak i rigoleto izjednačujemo.

Za razdoblje 14. i 15. stoljeća poslužiti će nam uglavnom građa kako ju je B. Radojković obradila u svojem kapitalnom djelu. No po prirodi stvari nećemo se svagdje moći suglasiti s njezinim izvodima. Tako npr., među ostalom, bogatom građom autorica donosi podatak gdje između dva naziva — jedno je »*čuppia una de perlis*«, a drugo je »*rigoleto*« — stoji veznik »*et*«. ⁸⁴ Ne ćemo slijediti njezin dalji izvod, u kojem ona smatra ta dva naziva nužno vezanim u cjelini ženskog oglavlja i pri tom ostaje da je rigoleto identičan lančiću.⁸⁵ Ako je u oglavlju uz rigoleto i prisutna kapica, a takvu vezu naći ćemo kasnije u 16. stoljeću, ipak je u tom podatku iz godine 1396. rigoleto očito neki samostalan predmet. Veznik *et* ne mora ukazivati na zajedničku službu imenovanih stvari u popisu. U popisima dubrovačke kancelarije *et* često služi popisivaču, odnosno pisaru, da u nabranjanju stvari u inventarima i ostavštinama nižu predmet za predmetom ne povezujući ih međusobno po službi ili sadržaju.⁸⁶ A sve da u tom podatku i postoji veza između kapice/skufije i rigoleta, taj je i tu samostalan predmet koji je služio kao nakit nad čelom, dok je kapica pokrivala kosu. Kasnije, u 16. stoljeću iz takve veze naziv rigoleto prenijet će se upravo na kapicu.⁸⁷

⁸² *Mahnken*, o. c. 92. i 94.

⁸³ Osim podatka u de Diversisu naziv rigoleto u ovim dokumentima: *Radojković* 36. i 267, godine 1396.: »*rigoleto*«; 39. i 287, godine 1412.: »*unum rigoletum*«; 30. i 264, godine 1425.: »*uno rigoletto*«; 274, godine 1427.: »*rigoleto*«; 32, 64, 264. i 267, godine 1428.: »*rigoletto*«. — Div. Canc. 97. fol. 80, godine 1504.: »*Rigoleta*«; Div. Canc. 98. atergo fol. 3, godine 1505.: »*richoletto da femine*«; Div. Canc. 122 atergo fol. 3, godine 1534.: »*rigoletto da donna*«. — Reforma Rigoletorum, godine 1576, »*Rigoletti*«, *Skok* 431. U Kotoru godine 1443.: »*Rizoletum*«, v. n. 92a). — Kličak, osim u de Diversisa i svjedočanstva Jirečeka, Radojković, godine 1433.: »*cleçah*« i u istom dokumentu »*cličach*«.

⁸⁴ *Radojković*, 267. n. 102.: »... *čuppia una de perlis et rigoleto* ...«

⁸⁵ *Ibid*, 39. na osnovi navedenog podatka (v. n. 84.) zaključuje: »... kad se počinje čupija napominje se da pored bisera, srebra i ukrasnog kamenja ima i lančice koji su visili ...« ponovno 215.: »U jednom testamentu iz 1396. godine navodi se naziv »*čupia*« za vrstu kape koja se nosi na glavi, a koja je ukrašena biserom i lančićima.«

⁸⁶ Da veznik *et*, *ed*, *e* u dubrovačkim spomenicima ovog razdoblja ne povezuje predmete nužno u neku organsku cjelinu sa značenjem povezivanja sa *s*, *sa*, *cum*, *con*, nego da je *et* često neizbježan u nizanju različitih stvari koje prigodom popisivanja jedna pored druge stoje ili su spremljene, o tom nebrojeno primjera, npr. iz prvih godina 16. stoljeća: Div. Canc. 95, fol. 94.: »... *unum copertorium turcheschum et unum mantellum nigrum ad homeni* ...«; Div. Canc. 95, fol. 85': »*Una scatola dentro uno specchio e petteno et una sudilla* ...«; Div. Canc. 95, fol. 186.: »... *tapedo et una sudilla* ... *Ibid*.: »*quatro tapeti et una carpetta* ...« — Predmeti koji čine cjelinu, ali su svaki stvar za se: Div. Canc. 95, fol. 182.: »... *uno lecto cum piuma et slamniza*, pero *uno dei lenzoli et una coperta scura cum cortina* ...« itd. u nebrojeno primjera.

⁸⁷ *Skok*, 431.

Da je kličak/rigoletto primarno bio poseban predmet izlazi iz slijedećih podataka. Godine 1412. u ugovoru o mirazu nevjeste između vlasteoskih kuća Bučinića i Sorkočevića⁸⁸ navodi se samo skupocjena roba kako je to haljina od skrleta s vezom u biseru, zatim poimence četiri para zlatnih naušnica te pojas opremljen srebrom, a drugo sve, kaže se, treba da odgovara opremi nevjeste iz patricijske dubrovačke obitelji. Međutim ne govori se o ostaloj robi i odjeći za koju se samo po sebi znalo da pripada u prćiju. Ali, na prvom mjestu u tom ugovoru stoji *rigoletto*.⁸⁹ To je dragocjen predmet s biserom, upravo sav je od bisera još i s privjescima, koji su u stilu i izradbi odgovarali glavnom motivu u ogavljuju. A taj motiv, to je sam rigoletto/kličak, ne možemo predočiti drugačije nego kao solidan čvrst predmet koji se zajedno sa svojom neke vrsti bazom i ostalim popratnim dodacima stavljao dignut nad čelom kao glavni i istaknut nakit u sastavu tog bogatog ogavlja. A da je rigoletto doista bio solidan predmet, za to govori i podatak iz godine 1425.⁹⁰

U tom se podatku navodi »unum rigoletum de argento«, dakle predmet izrađen od srebra ili optočen srebrnom radnjom masivnom ili filigranskom ili bar bogato izvezen srebrnom žicom, ali svakako to je samostalan predmet. Uz taj rigoletto pripada i zoja, a na taj element još ćemo se u daljem tekstu potanko osvrnuti. I onaj rigoletto koji se godine 1427. prodaje na dražbi takav je zaseban predmet, jer se između ostalog nakita, prstenja i naušnica spominje kao vrijedna stvar, koja sama o sebi ima relativno visoku materijalnu vrijednost.⁹¹ Pa i kad se u popisima ženskog pribora nalazi neka neposredno uz rigoletto pripadajuća prevjesa, pokrivača ili rubac, i u toj sintagmi ipak rigoletto/kličak izlazi kao samostalan predmet. Tako u oporuci iz godine 1433. uz jedan kličak pripada plavi rupčić, a u istom popisu još jedan rubac izvezen svilom također spada uz kličak.⁹² Izvan Dubrovnika poznat je dosad samo jedan podatak o rigoletu. Godine 1443. u Kotoru u inventaru dobara jedne žene u mnoštvu tkane robe i facola svake vrsti, većih i manjih, izvezenih svilom ili bijelim vezom, nalazi se i »rizoletum unum a donna cum façoletis circa eum«. I tu je dakle rigoletto predmet sam o sebi, a pripadaju mu i rupci pa su to očito manje ukrasne prevjesa što odgovara priboru iste vrsti u Dubrovniku.^{92a}

I u 16. stoljeću rigoletto se javlja kao samostalan predmet. U bogatom inventaru vlastelina Matije Kabožića u mnoštvu tkanina, haljina i različite odjeće sa svakovrsnim priborom, jedan je »richoletto a femine«, a i to je kako

⁸⁸ *Radojković*, 31. i 287. n. 325: 26—1412. u prćiji »... res et vestimenta, infra-scripta sponsalia Videlicet: in primo: unum rigolettum perlarum cum pendiculis et cum zoia perlarum illius valoris ut est rigolettum cum pendiculis et zoia perlarum sicut portavit de domo sui patris Marussa filia ser Ursi de Zamagna ad eius maritum Petrum de Sorgo ...«

⁸⁹ *Ibid.*, l. c.

⁹⁰ *Ibid.*, 30. i 264. n. 17., godine 1425: »... uno rigoletto de argento con una zoia de perla. ...«

⁹¹ *Ibid.*, 274. n. 15., 13—XII—1427: »... ista zaloga koja je sadržavala prstenje, naušnice i jedan rigoletum prodata je ovako: prstenje i naušnice prema vrednosti sagije, a rigoletum kao kompletan predmet ...«

⁹² *Ibid.*, 264. n. 18., 13—XI—1433.: »U jednom testamentu iz 1433. godine za kličak se kaže: »... et uno cleçah con lo cosinaço lavorato doro ... façolo de cliçah lavorato de seda biancha ... uno cliçah con uno fazoletto biave ...«

^{92a} Istarski arhiv u Kotoru SN CXLIX fol. 160, 13—V—1443; zahvaljujem dr. Milošu Miloševiću, direktoru Istarskog arhiva u Kotoru, za taj podatak.

se vidi iz popisa samostalan predmet. Naime, taj je rigoletto spremljen u nevelikoj kutiji s malo drugih stvari, očito odabranih. Nekoliko ženskih kapica, jedan rubac i koraljne brojanice sa srebrnim zrnjem posebno su pohranjeni a uz njih je i taj rigoletto, dok je mnogo odjevnih i kućanskih tkanina i ostalog pribora ležalo u velikim škrinjama.⁹³

U isto vrijeme, u godini 1504. rigoletto se susreće u uglednoj građanskoj obitelji. U ostavštini Matije Dimitrovića među ostalim rupcima, kapicama i drugom tekstilnom robom nalaze se i dvije pokrivače koje su pripadale uz rigoletto. Obje su mnogo služile. Zabilježeno je da su trošene, ali još upotrebljive.⁹⁴

Vidimo, dakle, da su uz kličak/rigoletto na kosi služila i tekstilna pokrivala, no ipak ne tako da bi ga sasvim omatala ili pokrivala. Pokrivače i rupci uz rigoletto nosili su se različito, najvjerojatnije na dva načina. Ili se oduža pokrivača prebacila neposredno na kosu i na zatiljku padala na peća, ili su kraće prevjese, jedna ili dvije, dosizale na ramena i grudi i tu se vidno isticale svojim profinjenim vezom. U oba slučaja rigoletto se s ostalim svojim ukrasnim dodacima stavljao na takve velove. A na velu bio je pričvršćen i ostali kovni nakit od kojeg de Diversis ističe oboce kao poseban znak udate žene. Analogiju takvoj nošnji, gdje je uz pokrivače istaknut kovni nakit, naći ćemo u folklornom oglavlju u Hercegovini.

U Dubrovniku u 16. stoljeću ženski veo zove se starom hrvatskom riječi *pokrivača*, kako se prvi put u pisanim spomenicima javlja u 13. stoljeću u Vinodolu kao sinonim za romansku riječ *hoverlica*.⁹⁵ Pokrivača i sad živi od Paga do Konavala u istoj službi ženskog vela. Povezanost između klička/rigoleta kao čvrstog predmeta na glavi s dužom ili kraćom prevjesom/pokrivačom, pa i više njih, razumljiva je. Bez sumnje sam kličak/rigoletto nije se prekrivao, jer srebrni ili biserom ukrašen predmet određen je da se nosi kao vidno istaknut nakit. Pokrivače i drugi rupci služili su, dakle, kao nadopuna rigoletu možda najviše zato da se po starom običaju kosa udate žene pokrije, kako je to bio običaj u patrijarhalnoj dubrovačkoj sredini. U isto vrijeme, različiti velovi i izvezene prevjese traženi su okvir ženskom licu. Ujedno tako se pokazivao vlastiti ženski rad uvijek u nadmetanju među veziljama i tkaljama, što je bilo glavno zanimanje djevojaka i mladih žena u zatvorenom okviru patrijarhalnih obitelji.

U navedenoj oporuci iz godine 1433. uz kličak pripada i *kosinac*. No to ne može biti neki predmet nalik na kotaricu ili košaru, kako B. Radojković tumači taj termin.⁹⁶ U dijalektu Julijske krajine *kosic* je slovenska riječ, udo-

⁹³ Diversa Canc. 98 atergo, fol. 2—5, 11—XI—1505. Ovaj je inventar u ovom svešku Div. Canc. najopsežniji i osim mobilijara i utenzilija sadržava obilje kućanskih tkanina i odijela; fol. 3. »... in una scatola, uno richoiletto de femine et alquante scuffie de dona, uno fazol, uno pater noster de coralli con segnali de argento.«

⁹⁴ Div. Canc. 97, fol. 80; 17—II—1504: »... una pochriuaza de Rigoleta usata ma bona ... una altra pochriuaza de Rigoleta usata ...«

⁹⁵ *Mažuranić, A.*, Zakon vinodolski od ljeta 1280. Kolo III, Zagreb 1843, 93: »Hovèrlica ž., nekakva pokrivača ženska, rubac ili peća. Danas je ova riječ u tom zamenovanju nepoznata, nego se samo njeki način ženskog pokrivanja zove na hovèrlicu, n. p. pokrit se, ili nosit rubac na hovèrlicu«. — *Mažuranić, V.*, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik. I, Zagreb 1908—1922, 401, s. v. hovrlica.

⁹⁶ *Radojković, 264.* n. 18.: »... et uno cleçah con lo consinaço lavorato doro, ... Consinaço je takođe izraz koji je teško objasniti tj. da li je u pitanju košnjak ili treba tražiti poreklo reči u italijanskoj *cosic'* — košarica ... što bi opet odgovaralo nekoj vrsti ukrasa koja se nosila na glavi sa maramom ...«

mačena u ovoj dvojezičnoj alpskoj zemlji. U žensko oglavlje ne može ući košić ili košara ni tada kad je podložak ispleten od tankog pruca (kao je to npr. *vindelj/kovrljak* u nošnji žena na Kupreškom polju.⁹⁷ Ni taj pleter žene ne bi nazvale košarom ili košićem. *Kosinac* mora da je u vezi s kosom, s vlasima, nešto što se nosilo na kosi. Možda dubrovački *kosinac* odgovara latinskom *capillare* za koji Belostenec kaže da je to mrežica za kosu i u širem smislu pokrivalo ženske glave.⁹⁸ Mrežice za kosu poznate su kao stalni pribor u ženskom češljanju pa i C. Vecellio kaže kako lijepe žene u Dubrovniku nose na kosi mrežicu zlatnu ili srebrnu u koju skupljaju svu kosu.⁹⁹ A kako je u podatku iz godine 1433. *kosinac* doista od zlata, to bi mogla biti takva ukrasna mrežica za kosu. Ali i uz takvu mrežicu, kličak/rigoleta isticao se kao vidno naglašen nakit nad čelom.

Ipak, i pored povezanosti rigoleta s pokrivačama i rupcima, nije vidna istovjetnost rigoleta sa ženskom kapicom, kako je to Skok izveo: »kličak/rigoletum je ... jedne vrsti poculica koju su nosile udate plemkinje Dubrovkinje«.¹⁰⁰ Štoviše, dok se u inventarima u pravilu nalazi samo po jedan kličak ili rigoleta,¹⁰¹ a i to govori za skupocjen a samostalan predmet, ženskih kapica/skufija različitih vrsti i kakvoće ima u obilju. Tako pored onih dviju pokrivača koje pripadaju rigoletu, u istom popisu ima šest različitih rubaca i četrnaest skufija, od tog su tri svilene a ostale su prostije od pamučnog ili lanenog platna.¹⁰² I u golemu obilju odjeće i tkanina u kući Matije Kabožića, uz jedan rigoleta ima mnoštvo rubaca većih i manjih i uz to »alquante scuffie de donas«, dakle ženske se kapice nisu ni prebrojavale.¹⁰³ Po svemu, istodobno kad je kličak/rigoleta bio neko posebno oglavlje, ženske kapice već su uvelike služile udatim ženama kao glavno pokrivalo u kući i za izlazak.

Nasuprot pojavi da se rigoleta i skufija javljaju svako za se kao samostalni predmeti, uz rigoleta se stalno nalazi jedan poseban predmet pod nazivom *zoja*.¹⁰⁴ Zoju susrećemo u dokumentima i kao samostalan predmet različitih svojstava, ali i uz rigoleta. Npr. onaj biserom i privjescima ukrašen rigoleta iz godine 1412. ima svoju zoju također iskićenu biserom.¹⁰⁵ I srebrni

⁹⁷ Gušić, Tumač 180.

⁹⁸ *Belostenec, I.*, *Gazophylacium* etc. Zagreb 1740, s. v. *Capillare* označuje s p. p. dakle u njegovo doba već kao zastarjelu riječ a tumači je sa sinonimima *reticulum*, *vitta*, *legula*, *crinale*; dakle različita pokrivala kose, pa *capillare* i *crinale* odgovaraju hrvatskom izrazu *kosinac*.

⁹⁹ *Vecellio, C.*, *Habiti antichi et moderni*. Venezia 1590, IV ed. Paris 1859, 421: »Giovanetta ragusea. Le donne ragusee, ordinariamente, sono belle, et portano in testa una acconciatura di una rete d'oro ò d'argento, la quale in se raccoglie tutti i capelli ...«

¹⁰⁰ *Skok*, 431.

¹⁰¹ Jedino u dokumentu od 1433. *Radojković*, 264. n. 18, navodi se tri puta kličak, v. n. 92).

¹⁰² V. n. 94, među ostalim i: »... sette cuphie de bambasina, usate et quatro de Brancheta sciugate ... tre cuphie de seta usate ...«

¹⁰³ V. n. 93.

¹⁰⁴ *Radojković*, 30: »Jedan od zanimljivih termina jeste coja (gioia- çoia), ukras koji nije identifikovan do sada, a koji se takođe ubraja u srpski nakit«. — Različitu grafiju u kojoj se javlja taj termin *Radojković* transponira u »coja«. Bit će bliže starom dubrovačkom izgovoru početnog suglasnika kao dz, kako se i danas čuje u Dubrovniku. Tomu bit će bliža transkripcija z (namjesto dz za koji nemamo 3 znak) sa izgovorom dz, kako se npr. izgovara dubrovačko prezime Zore, koje je i u Grčkoj jedno od uobičajenih obiteljskih imena.

¹⁰⁵ V. n. 88.

rigoleto iz godine 1425. ima bisernu zoju,¹⁰⁶ a godine 1428. daje se u zalog jedna biserna zoja, a i ona služi uz rigoleto.¹⁰⁷ Prema tomu zoja ne može biti neka kruna, kako ovaj termin u dubrovačkoj građi tumači Radojković.¹⁰⁸ Uz ogavljuje u kojem je glavni element kličak/rigoleto kao solidan predmet uspravno dignut nad čelom, ne može pristajati još i neka kruna ili uopće neki nad kosom ili velom povišeni dijadem. Iz sporadičnih podataka gdje se zoja izjednačuje s krunom¹⁰⁹ ne može se zoji pripisati sasvim određena služba krune. Znamo kako riječ kruna u nas služi za veoma različit kružni nakit na glavi. I danas se još krunom naziva svadbeni vijenac, različiti žetveni vijenci i sl. Dubrovački pisar humanist u želji da udomaćenu riječ *zoja* protumači još i u svojem latinitetu, dodao je kao sinonim *zoji* njemu najbliži termin *corona*. A to je i smio, jer zoja doista ima službu vijenca ili dijadema, dakle može se donekle izjednačiti s neke vrsti krunom, ali ne u prvotnom, najboljem smislu te riječi, s pravom krunom.

Iz prдавne starine običaj je da se pod krunom, velikom kapom ili drugim kakvim pokrivalom glave koje se ističe dimenzijama i dostojanstvenim izgledom stavlja ili povezuje ukrasna traka ili kakav obručić. To je niz bisera ili dragulja (pravih ili imitiranih) našivenih na traku, ili red pločica spojenih šarnirima ili iz verižica ili karika od zlata, srebra u prostijem izdanju i od drugih kovnih slitina. Takve ukrasne trake pod dragocjenim tijarama imaju već u davno doba vladari na Istoku, a taj se motiv ponavlja kroz tisućljeća.¹¹⁰

Kakvu je službu imala *zoja* u ogavlju rigoleta, a i mnogim drugim vrstama gotičkog ženskog ogavlja? Bez sumnje jednaku kako smo to upravo naveli: da pod krutim obodom glavnog nakita, u našem slučaju samog rigoleta, obuhvati čelo kao ukrasna traka s nizom bisera. Ili je to bio metalan no gibak vijenac, obručić. Tim se dobio dopadljiv okvir ženskom obrazu. Bliza usporedba istovrsnom ukrasnom dodatku uz glavni motiv u ogavlju nalazi se u kasnijem priboru u Mlecima. Poznata je pojava da se modni pribor kad zastari odlaze u tradicijskoj primjeni, pa često ostaje prisutan u obrednim činima. Tako *zoja* (mletačkoj grafiji *zogia* odgovara izgovor *dzoja*) kao obredni vijenac služi na odru mladom još nevjenčanom pokojniku.¹¹¹ U ovoj rezidualnoj službi naziv je već veoma udaljen od prvotnog značenja mletačkog termina *zogia*, talijanskog *gioia* = dragi kamen, dragulj.¹¹² Zoja je dakle jedna od onih ukrasnih traka koje su se povezivale ili stavljale na čelo ili na kosu kao ukrasni porub pod neko veće ogavlje pa i pod krunu, a tako i pod rigoleto. Sa svim tim zoja je mogla biti od različitog materijala i izradbe te različite

¹⁰⁶ V. n. 90.

¹⁰⁷ Radojković, 32: »... u jednoj zalozi iz 1428. godine... unam zoiam de perlis pro rigoleto...«

¹⁰⁸ *Ibid.*, 141: »Poseban ukras za glavu bila je zoja. Često spominjana u dubrovačkim i kotorskim dokumentima kao srpski nakit, ona se nosila u Srbiji već u toku XIII veka. Služila je kao ukras za glavu i u stvari je bila jedna vrst krune, kao što potvrđuje dokument iz 1319. godine... »unam zoiam seu coronam...«

¹⁰⁹ *Ibid.*, 1. c.

¹¹⁰ Schrader, O., *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, 1917—1929. Kakvo je značenje imala kruna-corona posebno u službi nevjestinskoga vijenca, u Dubrovniku u širem vremenskom rasponu, doznajemo iz tumačenja ove riječi i kako ga donosi Fr. Gundulić u svojoj redakciji starijih dubrovačkih zakona. *Bogišić-Jireček*, o. c. 418.

¹¹¹ Boerio, 819. s. v. *zogia*... »Zogia de morto, ghirlanda... morir co la zogia vale morir vergine«.

¹¹² *Ibid.*, 1. c. *zogia* (colla z dolce), *gioia*, *pietra preziosa*.

vrijednosti. Mogla je biti biserom nanizana ili navezena¹¹³ ili ukrašena sa zlatnim cvjetićima¹¹⁴ (filigranim ili modeliranim), takvim listićima ili optočena dragim, poludragim kamenima,¹¹⁵ ili koraljem.¹¹⁶ Cvjetići su bili ružice,¹¹⁷ garofuli¹¹⁸ ili maštovita cvjetna vitica. Taj je ukras bio našiven ili pričvršćen, apliciran na tkaninu ili remenčić, pa je zoja imala oblik uže ili šire trake, sa srebrnim ili pozlaćenim pločicama ili zlatnim s upuštenim emaljom raznih boja kako čitamo »unam coiellam de auro ismalticam«,¹¹⁹ što je sve u uporabi u 14. i 15. stoljeću. Takva veoma skupocjena zoja bez sumnje bila je uža od onih koje su prerasle u čitave vijence, girlande, kako se kasnije zoja u Mlecima,¹²⁰ a vjerojatno i u nas izjednačivala s girlandom.

U dalmatinskim se gradovima zoja javlja u našim najranijim privatno-pravnim spisima. U Trogiru godine 1282. u oporuci jedne žene, među ostalim tkaninama i odjećom, jedna zoja procijenjena je na tri libre, a istu cijenu imaju i zlatne rese namijenjene za ukras na skrletnoj haljini.¹²¹ Ta je zoja ipak manje vrijedna od vjenčanog prstena, pa prema tomu ne možemo pretpostaviti da se tu radi o zoji u smislu *gioia* = dragulj. To je i ovdje onaj nakit koji odgovara mletačkoj parafrazi *zogia* = zoja kao i kasnije u Dubrovniku. Deset godina ranije, također u Trogiru, u bogatoj ženskoj robi kraj povezača vezenih i urešenih resama i ukrasnim prugama također je jedna zoja.¹²²

Ukrasna traka izvezena biserom ili nanizana draguljima (ili imitacijom) redovan je pratilac oglavlja mladih žena na Zapadu. Tako imaju i žene u prizorima na spomenutim tapiserijama »Dama s jednorogom«. Ali najbližu srodnost medijevalnoj zoji naći ćemo u onim varijantama hrvatskog oglavlja koje je u svoju arhaičnu slavensku osnovu primilo stil kasne gotike. To su one različite, u oglavlju stalno prisutne ukrasne trake koje s nazivima *fizir*, *frizirica* pripadaju u starinsko oglavlje žena u sjevernoj Hrvatskoj¹²³ (sl. 11). Istovrstan pribor postojao je i na jugu, gdje je žensko oglavlje u obliku dvoroga i jednoroga uz ostale srodne pojave (npr. djevojački vijenac) tad još od starine postojao kao zajednički posjed na tada širokom rasponu hrvatskog etnikona. Pod raznim uvjetima praslavensko dobro produživalo je svoj vijek i u kasnije usvojenim sastavima, a uz to zadržalo se u službi ukrasnih dodataka, najviše u ženskom oglavlju i ogrlicama. Govorno, starinski se pribor podložio mediju svoje sredine, pa su usporedo s prihvaćenom stilizacijom usvojeni i tuđi nazivi takvog nakita. Tako je u primorskih gradovima i zoja urasla u medijevalni pomodni pribor, a taj je u 14. i 15. stoljeću bujno obo-

¹¹³ Radojković 264. n. 24.: »... unam çoiam auro et perlis...«; »... unam çoiam perlis et argento...«; »... unam çoyam aureatum perlis...«; »... una zoya alla bosnexe cum perle...« V. i n. 88., 90. i 107.

¹¹⁴ *Ibid.*, 32: (zoja) »... cum rosellis de auro«. V. i n. 107.

¹¹⁵ *Ibid.*, 1. c.: (zoja) »... cum lapidibus...«

¹¹⁶ *Ibid.*, 1. c.: »uno zoyello de corallo in argento«.

¹¹⁷ V. n. 114.

¹¹⁸ Radojković, 32.: »... unam zoiam de perlis et garofalis auri«.

¹¹⁹ *Ibid.*, 142.

¹²⁰ Boerio, 307. s. v. girlanda, ghirlanda, zogia del morto.

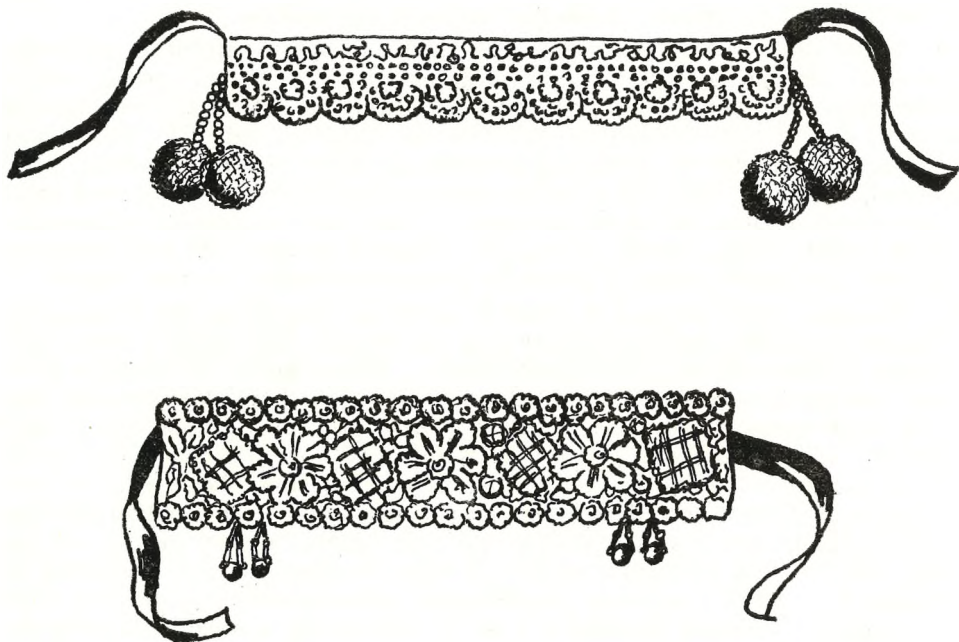
¹²¹ Barada, M., Trogirski spomenici. II/1, Zagreb 1951, 193: 13—III—1282.: »... Item V brachia panni scarleti... Item frigettes pro orladuro ipsorum pannom ualoris III librarum... Item unum anulum cum quo disposauit suam uxorem, ualoris III librarum, Item unam çoiam ualoris III librarum...«

¹²² *Ibidem*, I/1, 387, 14—VII—1272. u oporuci jedne patricijke između kućnog i odjevnog pribora te znatnog nakita nalazi se i »çoectam unam cum perlis...« ako se grafija može transkribirati u dzoja.

¹²³ Gušić, Bratina 396.

gaćen u raznim materijalima. U tom se ogleda šareni svijet, kako je vladao i u zoni Jadrana gdje su gradovi Drač, Skadar, Dubrovnik, Zadar i drugi manji kao urbane jezgre usvajali kulturna dobra koja su na našu obalu priticala i s Istoka i sa Zapada.

U dvojezičnoj sredini Dubrovnika, za usvojenu posuđenicu *zoja* bez sumnje postojao je i usporedni hrvatski naziv. Mogli bismo ga pronaći u nazivima onih predmeta koji sami po sebi pokazuju da su imali istu službu kao i *zoja*, tj. da su se nosili u oglavlju kao nakit stavljen uz čelo. Latinski je izraz za to

Sl. 11. Dvije ukrasne trake »fizirice« u oglavlju udate žene, Jamnica.

frontale s istim značenjem kao naše *pričelak*. Sve su to vrpce, trake, povezi pa i nizovi pločica, a konačno to su i oni kovni lančići/sinđirići s privjescima, kako ih poznajemo iz folklornih varijanata takva nakita na širokom prostoru Balkana.

I pored osobitosti etničkih, pokrajinskih i lokalnih, koje su postojale u agrafičnim društvenim strukturama, odjevni pribor i nakit predstavljen je u tipološkim cjelinama sa svim pojedinostima značajnim za društvene, plemenske ili pokrajinske grupacije, urbane i ruralne. U kasnom srednjem vijeku iz svega tog šarolikog obilja izdvaja se oplemenjeno kulturno dobro. U složenom priboru, kako se javlja u sastavima ženskog oglavlja, neke se pojedinosti, među njima i okomito drvece, izdvajaju u samostalan element, u *kličak/rigoletto*, kako smo to našli u razvoju tog tipa. No u svemu tom nije moguće do kraja odrediti stvarni sadržaj svakom medijalnom nazivu, kako ga nalazimo u arhivskim podacima. Tako je npr. teško, pa i nemoguće, povući granicu između predmeta koji se javljaju pod različitim nazivima a nalazimo ih u srodnoj službi. *Zoja*, *pričelak*, *frontale* i sl. predmeti su podjednake služ-

be. Npr. za onaj »frontale sclavonicum de perlis et de corallis in argento« iz godine 1306.¹²⁴ usporedbu naći ćemo u različitim predmetima za čeonu ukras, najprije u slavenskom djevojačkom vijencu.

U stalnom razvoju takvi se predmeti mijenjaju povremeno prema modi i situaciji svog društvenog nosioca. Početno, to je nakit koji je nastao iz vrpce ovijene oko čela, dakle iz dijadema, ali u dugom postojanju kroz tisućljeća pojedini oblici dobivaju posebnu namjenu ili se kontaminiraju s blizim i srodnim predmetima. Zbog toga često dolazi do zamjena u nazivanju takva sitnog pribora. Naime, dok žene razlikuju pojedine stvari u svom posjedu, pa i u modnim pojedinostima, i dobro ih određuju prema lokalnim, dobnim i ostalim društvenim datostima, dotle su pisari, popisivači, članovi procjembenih komisija, a sve muškarci, ravnodušni prema nevelikim razlikama manjih predmeta međusobno sličnih i blizih po izgledu i službi. O tom da su žene sudjelovale pri popisivanju robe u kućama i usput kazivale nazive, a po tom i službu pojedinih komada garderobe, govore ispravci u takvim popisima. Tako npr. u jednom slučaju između mnogo tkanina i robe pisar je unio i »una schuffia da v da zarzi«. Očito je htio napisati »da velo«, kad ga je prisutna žena ispravila da kapica nije od tanke tkanine nego od pamučnog platna, kako je uostalom u ovoj kući a i svim drugima bilo platna na zalihi baš za ženske kapice.¹²⁵ Ali nisu svaki put žene sudjelovale pri popisu, pa su pisari olako stavljali nazive manjim međusobno sličnim stvarima. Pogotovu u Dubrovniku gdje je u dvojezičnoj sredini, a još s latinitetom notara humanista, terminologija osobnog pribora nužno oscilirala između tri govorna medija.¹²⁶

Pri tom promašeno je kad se u našim medijevalnim pisanim spomenicima latinske i talijanske riječi izvedene iz osnove slav- sclav-, schiav- svode isključivo na »srpski« ili »hrvatski«. Ne može se etničke cjeline iz povijesnih epoha podređivati suvremenim nacionalnim kategorijama, kako to danas suvereno vlada prema pripadnosti određenoj naciji odnosno narodu u današnjem nacionalnom smislu ove naše mnogoznačne riječi, a sa svim konsekvencijama aktuelnih političkih ambicija. Nacionalnost kao nadgradnja etničkog sadržaja i svojstava danas je dominantna u svim etničkim strukturama i nezaobilazna u suvremenom svjetonazoru, ali ostaje nepodesnom za sistematizaciju društvenih pojava u onim prošlim epohama kad u klasnom društvu — kod nas još posebno sa znatnim zakašnjenjem feudalizacije — nije postojala kao specifična datost u diferencijaciji narodnih masa.

Rezidualno dobro nasljeđeno iz srednjovjekovnog posjedovanja umnogome se staložilo u određenoj folklornoj građi. Posebno, nekim ćemo dijelovima oglašljiva, kao što je to *frontale/pričelak* naći odgovarajuću analogiju u stilu, obliku i službi u spomenutim ukrasnim trakama koje se na kajkavskom tlu

¹²⁴ Čremošnik, G., Nekoliko ljekarskih ugovora iz Dubrovnika. Rešetarov zbornik. Dubrovnik 1931. 44, 3—VI—1306. daje se u zalog među ostalim i »frontale l sclauonicum de peruis et de corallis in argento.« Autor »peruis« ispravlja u »perlis«.

¹²⁵ Div. canc. 108, fol. 14', 21—V—1519, u mnoštvu ženske garderobe i različitih pokrivala i »... X pochriuazette piccole per schuffie... una schuffia da v da zarzi ... tella bombasina da zarze per schuffie, una pochriuaza longa (prekriženo) noua da uelo, un fazol longo, Item dui schuffie da zarzi videlicet 9 de tela sotil...«

¹²⁶ Mahnken, o. c. 53. u dubrovačkoj sredini 14. stoljeća utvrđuje 4 govorna medija: 1) latinski jezik, 2) starodubrovački, 3) talijanski vulgare i 4) slovenski tj. srpskohrvatski. U privatno-pravnim spisima 15. i 16. stoljeća prevladava jezik notara: vulgarno latinski s jakim primjesom mletačkog talijanskog u lokalnim modifikacijama a sa znatnim ulošcima domaćih slavenskih termina osobito za kućanske stvari i odjevnu te tekstilnu robu.

sjeverne Hrvatske zovu različito, od čeg ovdje navodimo samo dva naziva *fizir* i *frizirica*. Iako su oba nadošla iz njemačkog govornog područja u stilu i službi odgovaraju medijevalnim ukrasnim trakama povezanim uz čelo u sastavu oglavlja. U tom ćemo naći srodnost i s medijevalnom zojom u primorskim gradovima. Staklenim biserom navezene fizirice u oglavlju Bratine doista u svemu odgovaraju bisernim zojama povijesnih tekstova, jer je i tada samo u najboljim kućama bilo pravog bisera, a u pučkom posjedu s istom je važnosti kolalo šareno stakleno zrnje. I dalje, zoji »cum rosellis de auro« ili onoj »de perlis et garofulis« odgovaraju šareni cvjetići aplicirani na ukrasnu vrpcu koja se polaže na čelu uz rub crvenog rupca u elegantnom oglavlju Dolnje Kupčine.¹²⁷ Doduše, u folklornoj se slici starinski stil zadržao tek u ukočenoj formuli obrednoga pribora kao posljedak onog razvijenog akcesorija koji je u medijevalnom dobru cvao u vještoj izradbi i živoj polikromiji. A upravo šareni medijevalne stilizacije i sad je jedna od glavnih značajaka u varijantama starinskog oglavlja u Hrvatskoj.

O tom je poučan primjer već spominjano oglavlje iz Jamnice. Kad se u rasponu od 13. do kraja 16. stoljeća iz gentilne osnovice tog plemena pojedinci izdižu u red zemaljskog plemstva s pridobijenim feudalnim povlasticama, tada to seljačko društvo prihvaća i više materijalne tekovine u društvenom ophođenju dosljedno i u odijevanju.¹²⁸ Kao usporedba s medijevalnom zojom, u jamničkom oglavlju dolaze u obzir tri ukrasne trake. To su dvije fizirice koje se jedna do druge prilažu uz čelo pod rubom paculice, a treća pridržava složenu paculicu na zatiljku.¹²⁹ Sve su gusto navezene šarenim biserom. Veća od dviju čeonih traka ima sa svake strane nad uhom po dva privjeska u obliku oraščića od našivenih staklenih zrnaca. Taj se privjesak zove *dronjak*, iako nema veze s današnjim sadržajem te riječi u hrvatskom ili srpskom jeziku kao »star i prljav komad tkanja ili odijela« ili »krpa, rita«.¹³⁰ Jezično, jamnički je *dronjak* očito lingvistička prevedenica latinskog *lacinia* sa značenjem odrezak, ustrižak od tkanine ili kože, kako su takvi privjesci od starine bili omiljen ukras na istočnjačkim i srednjovjekovnim haljinama.¹³¹ Ukrasni je *dronjak* u naš pribor nadošao istim putem kako je iz latinskog *lacinia* nastala engleska riječ *lace* za tekstilni rubni ukras i čipku. Jamnički se *dronjak* kao par privjesaka prišiva na svoju traku *fiziricu*, tako da oba biserna oraščića vise kraj ušiju i zato su uvijek u paru. Kad u zapisima susrećemo termin »pari de pričelchis«,¹³² u tom možemo gledati takve privjeske na ukrasnoj čeonj traci u njihovu simetričnom rasporedu. Sasvim je značajno da se u jamničkom bisernom nakitu i privjescima sačuvao stil kvatročenta. Prepoznajemo ga ne samo u nazivu već i u medijevalnom skladu jarkog bisernog šarenila. Zato u toj građi pouzdano nalazimo put u odgonetanju povijesnih naziva za istovrsne predmete u ženskom oglavlju.

S tog stanovišta *pričelak* u dubrovačkim podacima nemamo prava izjednačivati s nazivom *počelica*,¹³³ jer je počelica u hrvatskom jeziku još uvijek

¹²⁷ U Dolnjoj Kupčini ova mekana ukrasna vrpca s reljefno apliciranim cvjetićima zove se *fucmani*.

¹²⁸ *Gušić, M.*, Povijesni tokovi u razvoju narodne nošnje na području Jastrebarskog. Časopis Kaj, 6/8, Zagreb 1976, 17. et seq.

¹²⁹ *Gušić-Turković*, Oglavlje, 2) Jamnica.

¹³⁰ ARj, II 79. s. v. 1) *dronjak*. — Šulek, B., o. c. s. v. *lacinia*, Zipfel, ciepac.

¹³¹ V. n. 15.

¹³² *Radojković*, 265. n. 45.

¹³³ Kako dosljedno provodi *Radojković* 35. et seq.

živa riječ s točno određenim sadržajem ženske kape tipa »kapa s dnom«. S obzirom na glasovne varijante počelica je poznata u velikom dijelu zapadne Bosne, *pocjelica* u Bosanskoj krajini i južnom primorju, a *poculica* u sjevernoj Hrvatskoj. U tom potonjem liku unesena je u hrvatski književni jezik.¹³⁴ Skok riječ *poculica* i sve srodne oblike izvodi iz kasnolatinskog *facol*,¹³⁵ a već smo našli kako kulturni pribor u medijevalnoj stilizaciji zajedno s nazivima ulazi u naš pučki posjed.

U svom opisu starinskog oglavlja u Hercegovini Č. Truhelka kovni nakit na čelu zove *počelica*.¹³⁶ Ali on tu svoju riječ ne stavlja u kurziv kako to provodi s folklornim i povijesnim izrazima. Bez sumnje, on je riječ *počelica* upoznao u okolini Sarajeva gdje se prema jednom svjedoku tako nazivao niz dukata kako su ga na čelu nosile bogatije seljanke.¹³⁷ Taj je naziv nastao očito u akulturacionom kontaktu između arhaičnog naziva za nakit zvan *po čelu*, kako ćemo ga naći u oglavlju u Baranji, i onih imenica ženskog roda koje su se razvile iz kasnolatinskog *facol*.¹³⁸ Nastali su ovi nazivi u sjevernoj Hrvatskoj¹³⁹ gdje su usvojeni u ranoj gotici (ili već u romanici?) i otkuda su se u različitom izgovoru rasprostrli i u južne krajeve, ali tek u kasnom srednjem vijeku, odnosno u renesansnim parafrazama tada kad je starije oglavlje dvo- roga ili jednoroga uzmaklo pred novim oblicima. U dubrovačkim pisanim spo-

¹³⁴ ARj, X, 162. s. v. *poculica*, »isto što i *pocelica*, *pocjelica* (i istoga postanja) ... U novije vrijeme samo kod kajkavaca.« *Ibid.* s. v. *počelica*, »nekakav nakit« ... Imenica *počelica* mogla bi biti istoga postanja kojeg je *pocelica*, samo je mjesto -c- uzeto -č- tj. riječ se dovela u vezu s imenicom čelo. — *Ibid.* X, 185 s. v. *počelica*, »Vuk: ženska kapa, neka vrsta diadema nad čelom.« — ARj. se kod toga poziva na djelo *Popa Stijepe i Vladimira Trifkovića*, Sarajevska okolina I, Etnografski zbornik SANU XI, Beograd 1908, 79/80: »... bogatije nose i počelicu od dukata ...«, i na *V. Vuletić-Vukasović*, Narodna kuća etc. Zbornik NŽO JAZU I, Zagreb 1896, 40: »... U Bosni (osobito u Rami) udate žene nose na glavi počelicu, a to je kao neka vrsta diadema nad čelom ... Kad sam upitao domaćicu (bila je za stanom): »Jesi li stopanice, sustala?«, ona će mi: »Ej, braco, počelica ženska mučenica«. Ovo ti je da udatu ženu čera sto briga ...« — Ova posljednja izreka kako ju je spontano izrekla domaća žena, (dok je opažanje autora da je »počelica neka vrsta diadema« na muški način površno), svjedoči o tom da je *počelica/počelica* upravo ona kapa koja svojim vezom doista stoji nad čelom kao neki »dijadem«. Ali takav nakit koji odgovara konvencionalnom smislu naziva *dijadem*, žena ne bi stavila kod svog dnevnog rada za tkalačkim stanom. Osim toga da je *počelica* neki nakit, žena se ne bi imala zašto na nj potužiti, obratno: žena se nakitom ponosi, ali ga stavlja na se samo u časovima odmora i društvenog nastupanja. *Počelica* je u ovom navodu shvaćena kao simbol udate žene i njezinih briga, dakle je to ona kapa kojom udata žena po ustaljenoj društvenoj normi stalno pokriva glavu. Isto značenje ima i Karadžić koji (ARj 1. c.) kaže: »počelica, ženska kapa, u njoj sa dobre šake širok obluk od debele hartije, preko njega krpa, koja na pero visi niz leđa (govori se u Imotskom)«. — Danas je u Imotskom narodna nošnja izgubljena i sasvim zaboravljena, ali po sačuvanim muzejskim predmetima (u Etnografskim muzejima u Splitu i Zagrebu) i po slici u *Carrara* o. c. t. Žena iz Imotskog, svi navedeni podaci starih autora mogu se primijeniti na kopicu koja nosi prekrasan vez nad čelom, stavljena je na nekom podlošku, pa je to redovno tipična počelica tipa kape s dnom.

¹³⁵ *Skok*, v. n. 26.

¹³⁶ *Truhelka Č.*, Oglavlje u Popovljanke. Časopis *Nada* 21, 2. Sarajevo 1896, 32: »Čelom razapela se ... bogato okićena srebrna počelica ...« — *Isto*: »često ćemo naići u listinama i spomen »vijencu« a tu nam valja pomisliti na nakit nalik onomu što ga nazvasmo počelica.«

¹³⁷ V. n. 134. s navedenim djelom *Popa Stijepe* i *Vi. Trifkovića*.

¹³⁸ ARj 1. c. »Imenica počelica ... istoga postanja kojeg je *pocelica*, samo je mjesto -c- uzeto -č- tj. riječ se dovela u vezu s imenicom čelo.«

¹³⁹ *Skok* Rječnik, 1. c.: »... Riječ (sc. *poculica*) može da predstavlja ostatak latinizeta gornje Panonije (središte Siscia)«.

menicima naziv *pozieliza* (= pocjelica) za žensku kapu prvi put javlja se tek godine 1639,¹⁴⁰ dok oblik *počelica* u Dubrovniku uopće nije poznat. Prema tomu po onom navedenom a jedinom nalazu riječi počelica u smislu čeonog nakita, i po tom što se tom riječju poslužio Truhelka, nemamo prava da stare povijesne riječi u različitim grafijama, a nalazimo ih kao nazive za čeonni nakit, ukratko transponiramo u jednu još živu riječ kako to i sad služi počelica/kapica. U znanstvenoj terminologiji hitan je zadatak da sredimo specifične nazive pokretnog (kulturnog inventara. Prije svega u sastavu ženskog oglavlja treba razdvojiti nazive za akcesorni nakit od naziva za tekstilna pokrivala kose i glave u koje spada i kapica. Zato ne možemo riječ *počelica* usvojiti kao termin za čeonni nakit, iako ga imamo posvjedočenog, ali svega u navedenom jedinom lokalnom nalazu. Nasuprot tomu, riječ *počelica* stoji u punoj službi ženske kapice određenog tipa kape s dnom. Po svemu dakle za čeonni nakit treba da ostanu nazivi *pričelak*, *perišan* ili jednostavno *kov*, kako to doista nalazimo i u povijesnoj građi i u autentičnoj folklornoj službi. Tako će nam ostati uočljivom služba čeonog nakita, kovnog i onog od drugog materijala, no u biti različitog od ostalih pokrivala glave i kose, a upravo to je nezamjenljiva funkcija tipa kapice s dnom sa svim njezinim nazivima, pa i nazivom *počelica*. Na dubrovačkom tlu danas se takva kapa javlja kao *skuffija*,¹⁴¹ ali ranije u spisima kancelarije otoka Mljeta u 18. stoljeću ženska kapica se zove stalno samo *pozieliza*, dakle *pocijelica* ili *pocjelica*.¹⁴²

Osvrnut ćemo se na spomenuti izraz *po čelu*. U 'starovirskoj' ženskoj nošnji u podravskoj Baranji pojedini elementi oglavlja očuvani su u arhaičnom slavenskom oblikovanju.¹⁴³ Djevojka oprema glavu tako da na svoju pletenicu dignutu oko glave polaže pasmo crvene vunice. Do naših dana ova je nadodana crvena kosa imala magijsko značenje. Ova umjetno nadodana vuna kosa zove se *upletak*, *upletač*. Ispod *upletka* na čelo privezuje se ukras zvan *šnekle*. To je niz malih uvojaka od crne vunice našivenih na usku vrpcu koja se veže na zatiljku pod onim upletkom. I pored novijeg njemačkog naziva (*šnekle* = pužići), taj ukras odgovara onom spomenutom ukrasu od uvojaka/kolutića u gotičkoj frizuri.¹⁴⁴ Zatim se usporedo sa šneklama, a povrhnjih povija traka opšivena staklenim biserom i ona se veže na zatiljku. Svojim se živim šarenilom ističe nad crnim *šneklama*, a povrhn crvenog *upletka*. U baranjskim selima žene tu ukrasnu veoma naglašenu traku zovu »*po čelu*«. To je jedini naziv takva ukrasa, a izgovara se zapravo kao jedna riječ *pòčelu* i ostaje nepromijenjena kao ukrućen izraz. Na sve to djevojka stavlja *divojački vinčić*, vijenac od umjetnog cvijeća, šarenog bisera i trepetljika. Hrvatski indeklinabilni izraz *pòčelu* srodan je analognom nazivu *počelok*, kako se

¹⁴⁰ *Prammatica canc. Rhag.* I, fol. 29'30, 3—I—1639: »Essendo venuto a nota delli Signori Officiali... qualunque Anuxla... habbia portato al capo la pozieliza lavorata a ricamo cioè vesena...« Podatak zahvaljujem Dru Vinku Foretiću koji mi je ustupio prijepise nekih procesa protiv raskoši u knjizi *Prammatica I*.

¹⁴¹ *Gušić B.*, Starinsko ruho na otoku Mljetu. Jadranske studije Zagreb 1930, 58. i slika na 61.

¹⁴² *Ibid.* 85, Testamenti canc. Meledanae, svezak od 1706. fo 102, 11—V—1738: »... szes pozieliza naveseene.«

¹⁴³ *Gušić M.*, Tumač. 77. et sequ.

¹⁴⁴ *Erlande-Brandenburg A.*, o. c. Od 10 mladih žena samo 2 pratilje nemaju na čelu neki ukras-pričelak. Na 4. prizoru dama ima na velu opsežan vijenac (na širokoj čvrstoj traki cvijeće i dragulji). Ostalih 7 žena ima ukrasnu traku-pričelak ispod prevjesa različito fasoniranih, od toga 3 imaju niz uvojaka, 2 šarenu traku pod velom a na 5. prizoru niz uvojaka bitno je naglašen uz vertikalni motiv.

zove takav ukras u velikoruskim varijantama ženskih oglavlja.¹⁴⁵ *Počelok* je jedan od mnogih ruskih i ukrajinskih naziva za djevojački vijenac, kako to vijenac od davnine na čitavom evrazijskom prostoru ostaje simbol djevovanja. Baranjska vrpca *počelu* jedan je od prototipova onih ukrasnih traka kojima odgovara dalmatinska i dubrovačka *zoja*, a i kajkavske *fizirice*, pa i tu nalazimo potvrdu da *zoi* doista odgovaraju hrvatski nazivi *pričelak*, odnosno *frontale* u dubrovačkim spisima. A u našim folklornim varijantama u akulturaciji s nadošlom posuđenicom *facol* osnova *počel-* prenijela se najprije na rubac složen u kapu, zatim na samu kapicu, pa je s nazivom *počelica* u narodnoj nošnji predstavljena u prekrasnim primjercima iz Bosanske krajine i Turopolja. U hrvatskoj Posavini kapica tipa kape s dnom zove se *poculica*, a čuje se i *paculica*. Ali za raniju posuđenicu kad je rubac/facol služio kao glavno pokrivalo u složenom oglavlju ponovno ćemo naći potvrdu u nošnji iz Jamnice. Naime, cjelina nazvana *rogi* daje sliku veoma dekorativne kape gotovo neke krunice s dva naglašena vrška. Ali to nije kapa, oblik te kape dobiven je slaganjem trokutnog rupca, a upravo taj rubac u Jamnici zove se *paculica*, s otvorenim samoglasnikom *a*. I ukras na tom rupcu izveden je u stilu kvatročenta. To su izvezene pruge — žene kajkavke rekle bi *partice* — s ornamentima kako ih donose prvi tiskani priručnici za ženske radove.¹⁴⁶ Ne znači da su žene plemenitašice iz seljačkih kuća odgledale uzorke iz tih knjiga, ta one nisu vladale pismenošću. Obratno, takvi su uzorci postojali i kolali u živoj uporabi i prenosili se među ženama odgledanjem iz ruke u ruku. Izdavači su ih upoznali, grafički oblikovali i tiskom izdali u svojim štampanim djelima.¹⁴⁷

I ukrasni dodaci na jamničkoj *paculici* izvedeni su na način rane čipkane tvorbe, kako se masivna polikromna čipkarska faktura javlja oko 1500. godine. Sve upućuje na to da je kasna medijevalna građa očuvana u našem folklornom nasljeđu ostala vjerna tradicijskim uzorima u stilski pozitivnoj slici. Zato se tom građom pomažemo kao usporednim tumačem starih tekstovnih podataka. Na folklornoj građi doznajemo kako je medijevalni pribor bio bogat i mnogovrstan, različit u pojedinostima, a živ u stilskim modalitetima i osciliranju nazivanja.

Analogno stupnjevanje u kojem se pribor u ženskom oglavlju od službe unutarnjih predmeta u pokrivanju glave osamostalio do preraštanja u vidni nakit na kosi, kako smo to pratili na podlošku drvce/kličak/rigoletto, takav razvoj prošla je i ženska kapica, uglavnom ona koju određujemo u tipu »kapa s dnom«.¹⁴⁸ Za razliku od pokrivala glave koja se sva u širokom rasponu zovu kapama i služe za oba spola, kapa s dnom zadržala je svoj osnovni oblik. Sašivena je od dva dijela: na ravno dno kape našiven je oduži pravokutnik koji čini gornji dio kape i obično nosi glavni ukras. Bez ukrasa u jednostavnom izdanju, takva je kapa odavna služila kao potkapica pod različitim pokrivalima glave, pa je u srednjem vijeku nose i muški često svezanu pod bradom ili samo s naznačenim vezicama.¹⁴⁹ Takva muška kapa najviše je slu-

¹⁴⁵ Zelenin, o. c. 239.

¹⁴⁶ Lotz, A., Bibliographie der Modelbücher des 16. u. 17. Jahrhunderts. Leipzig 1933.

¹⁴⁷ Npr. takve uže i šire pruge u vezu brojem donosi *Quentel's* Modelbuch, Köln 1564.

¹⁴⁸ Mautner, K. — Geramb, V., Steirisches Trachtenbuch I, Graz 1932. 471. et seq.

¹⁴⁹ Cecchetti, B., La vita dei Veneziani nel 1300. Le Vesti. Venezia 1886. 62. et seq. Muška kapa ove vrsti je »camauro«, ženska »cuffia« i »scuffia«.

žila pod baretom i šljemom, ali češće i kao jedino pokrivalo muškaraca. Ženska kapa te vrsti zadržala je naziv kapica u onim sastavima koji ukazuju na drevnu starinu, tako npr. u oglavlju Bratine/Kupinca,¹⁵⁰ u koje pripadaju i spomenute ukrasne fizirice. U srednjem vijeku kapa s dnom ulazi u Sredozemlje gdje se uključuje u različite službe. Iz svakodnevne upotrebe kapa s dnom sve se više osamostaljuje a pri tom služi se podlošcima koji je oblikuju s jednim ili dva naglašena vrška. U kasnom srednjem vijeku, na Zapadu, ženska kapa postaje ukrasno pokrivalo kose u veoma razvedenim i različitim pomodnim fasonama i s dragocjenim dodacima u biseru, draguljima i zlatnoj žici. S nazivom *cuffia* ženska kapa ove vrsti udomaćuje se i na našem primorju i ulazi duboko u zaleđe. Takav je npr. dragocjen primjerak kape izvezen zlatnom žicom iz arheološkog nalaza u Bili.¹⁵¹ Ta je velikaška kapica bila položena na izranjeno lice sahranjenog, a I. Čremošnik datira je u 15. stoljeće. Zatim i u nas prevladava talijanski oblik *skufija*,¹⁵² kako to stalno susrećemo u popisima robe u Dubrovniku u 15. i 16. stoljeću, dok se pod nazivom *pocjelica*, našli smo, javlja tek u 17. stoljeću.¹⁵³ I ta *pocjelica* jedne žene iz puka imala je upravo na prednjem čeonom dijelu ukrasnu prugu izvedenu u raspjetu sa žutim i crnim koncem, pa je očito bila određena za stariju ženu. Naime, s istovrsnim vezom u žutom pamuku s crnim obrubom takvu su policu još nedavna nosile starije žene u Hrvatskoj posavini.¹⁵⁴

U renesansnom izdanju »ženska skufija ulazi kao trajna svojina u naše folklorno nasljeđe, pa u mnogim varijantama zadržava tipičan oblik i ukras. Ta je kapa naime u gotičkoj stilizaciji zadobila stalan raspored ukrasa koji se u istom kanonu ponavlja u svim sačuvanim primjercima primorskih varijantata i onih u zaleđu. Pri tom je značajan vez na prednjem dijelu kape, koji je izveden u raportu od dva suprotstavljena trokuta sa središnjom simetralom. Ravna pruga simetrale uvijek je na sredini prednjeg dijela kapice nad čelom, pa u tom napominje onu uspravnu liniju nekadašnjeg vertikalnog podloška koji je u gotičkoj kapi bio drvice ili kakva lamela. Za izlazak iz kuće kapica se pokrivala odužom prevjesom ili četverokutnim rupcem, ali tako da je izvezeni čeonu ukras ostao vidno istaknut. U vezu je stalan motiv granatna jabuka koja je, kako je poznato, u dekorativni tekstil ušla u 15. stoljeću.¹⁵⁵

Sa svim tim značajkama, a u obliku visoko dignute jednoroge kape s istaknutim bogatim vezom nad čelom, takva je kapa donedavna postojala u narodnoj nošnji albanske narodne skupine u južnoj Italiji.¹⁵⁶ Najduže su je čuvale žene u okolini Catanzara u Kalabriji, gdje je albansko stanovništvo zadržalo svoj starinski materijalni pribor, donesen onamo s preseobama u 15. i 16. stoljeću, kad je pred osmanlijskom silom narod ostavljao svoj zavičaj na istočnoj obali Jadrana i naseljavao se na Apeninskom poluotoku i Siciliji.¹⁵⁷

¹⁵⁰ Gušić, Bratina 407.

¹⁵¹ Čremošnik, I., Srednjevjekovna kapa iz Bile kod Travnika. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. N. S. VII, Sarajevo 1952, 118.

¹⁵² Škok, Rj., III, 267. s. v. skovija. — Beretta-Piccoli, M., Die Benennung der weiblichen Kopftracht. Bern 1936, 35. et seq.

¹⁵³ *Prammatica*, 1. c. (v. n. 140.), izjava jednog od svjedoka: »...io dico; che habbia visto a capo di Anuxla... la pozieliza lavorata videlicet koja imasce posriedi ves, illiti progastagne dviema colurim...«, na što tužena odgovara: »Anuxla disse... che io... ivi nel giardino posi in capo la pozieliza, non ricamata ma che haveva un poco raspлетeno po sriedi s bumbakom sciutiem, i conzem carniem...«

¹⁵⁴ Upor. Zbirka hrvatskih narodnih ornamenata. III, Zagreb 1941, t. 9. i 10.

¹⁵⁵ Reichelt, R., Das Granatapfel-motiv der Textilkunst. Berlin 1956.

¹⁵⁶ Peasant Art in Italy. The Studio. London-Paris 1913, slike 73.—75.

¹⁵⁷ Chiara, P. P., L' Albania. Palermo 1969.

Sve to potvrđuje da je na istočnom Jadranu počelica/skufija našeg folklornog ruha konačan oblik zadobila u ranoj renesansi, a još pod stilskim djelovanjem gotičke vertikale. Dakle, tektonika počelice/skufije i njezina čeonog ukrasa svjedoči o tom da je u tom oblikovanju nužno bio prisutan onakav drveni podložak na koji se može primijeniti domaći hrvatski naziv *kličak* ili usvojeni mletački *fondelo* < *hondelj*.

Dok je dubrovački rigoletto kao tvorevina gotičke mode bio određen za viši društveni sloj, u isto je vrijeme u Dubrovniku kapica/skufija općenito u uporabi u žena svih društvenih slojeva, jer se mnogobrojne kapice/skufije susreću u svim popisima robe u dubrovačkim kućama u 15. i 16. stoljeću. A kako je i takvoj skufiji služio uspravni podložak, a to je bila drvena daščica, dakle klič, kličak, to se ta hrvatska riječ, kako je bila u širokoj upotrebi, prenijela i na pomodni rigoletto vlasteoskih žena u kojem je također bio naglašen vertikalni element nad čelom. Ipak, rigoletto kako smo ga našli kao samostalan predmet, odnosno kao nakit, od velike vrijednosti, sigurno ni vlasteoske žene nisu nosile u kući u užem krugu osim za obiteljskih svečanosti. Već po tom što se rigoletto u inventarima nalazi redovno u jednom primjerku kraj obilja ostalih pokrivača i kapica,¹⁵⁸ govori da to oglavlje nije svakodnevnan pribor. Zato je i u vlasteoskoj nošnji kapica/skufija bila stalno pokrivalo udatih žena. No za omatanje kose osim kapica i raznih mrežica mogao je poslužiti i rubac, koji se također pridržavao nad čelom s pomoću drvene daščice, kliča, hondelja.

Kad se u 16. stoljeću i u nas prekida s prestarjelim navikama i uvodi nov način odijevanja,¹⁵⁹ skufija napušta uspravni tvrdi podložak/klič i usvaja mekano podlaganje. Ipak i na tako mekano zaobljenoj kapici njezin čeon dio zadržava trokutni vez, u kojem srednja pruga napominje nekadašnji duktus tog oglavlja. Takva je npr. skufija u starinskom oglavlju na otoku Mljetu, u kojoj mekani podložak ispunjen vunom daje osnovno oblikovanje¹⁶⁰ (sl. 12/a, b).

U svem tom izmijenilo se i ono oglavlje koje se još u 16. stoljeću u Dubrovniku zove *rigoletto*, a kojem smo našli odgovarajuću sliku u visokom oglavlju gotičke mode.

Našli smo da uz kličak/rigoletto pripada tekstilno pokrivalo. Prevjesa se polagala na kosu, a na to se stavljao ili pričvršćivao kličak/rigoletto. Moglo je biti i više pokrivala, od kojih je jedno bila oduža prevjesa koja je padala na pleća pokrivajući zatiljak i otvorenu kosu, a drugi manji rupci, nekoliko njih, služili su kao raskošan dodatak. Takve kraće *marame premetače* svojim su izvezenim krajevima dosizale na ramena ili na grudi i tako pokazivale svoj odabrani svilovez. Slika takva oglavlja s visoko istaknutim kovnim nakitom na tjemenu, a s nekoliko veoma lijepih prevjesa, donedavna je postojala u folklornoj građi. To je veoma arhaična *ovrljina* u starinskoj nošnji Hercegovine, na što ćemo se još osvrnuti.¹⁶¹

No treba razriješiti proturječje koje se ukazuje između arhivskih podataka i vijesti de Diversisa o samom nazivu kličak/rigoletto. Naime, našli smo da je u popisima robe kličak/rigoletto samostalan predmet, i to od veće vrijednosti. A po de Diversisu, kojeg pouzdanost ne treba dovoditi u pitanje,

¹⁵⁸ V. n. 83. i n. 126.

¹⁵⁹ Bruhn, W. — Tilke, M., *Das Kostümbuch*. Berlin 1941, 19. et seq.

¹⁶⁰ Gušić, B., o. c. 10 i 61. — *Gušić-Turković*, Oglavlje: 11) Govedari na otoku Mljetu.

¹⁶¹ *Truhelka*, o. c.

naziv kličak/rigoletto odnosi se upravo na samu pokrivaču, odnosno na onaj veo na kojem je pričvršćen srebrni lančić, a na njemu su ovješeni oboci. Bez obzira na mišljenje da se taj lančić zvao kličak/rigoletto, de Diversisov podatak jasno govori da se naziv kličak/rigoletto odnosi upravo na »velamen capitis«, dakle na prevjesu, pokrivaču ili veo. To proturječje nije teško razriješiti. Kličak/rigoletto doista je nakit na glavi kako smo ga opisali po arhivskim podacima. Naime, u popisima robe osnovna se ocjena donosila prema materijalnoj vrijednosti odnosno važnosti pojedinih predmeta, pa se u tom smislu kličak/rigoletto vrednovao kao predmet sam o sebi. Međutim iz svih naših folklornih varijanata znamo kako se u oglavlju premeću i izmjenjuju nazivi, a pogotovu

Sl. 12. Oglavlje udate žene, otok Mljet: a) pocjelica-skufija, b) podložak »saruk« ili (neprava) »pletunica«.

kako se po najvažnijem elementu kao pars pro toto proziva i oglavlje u cjelini, a i pojedini dijelovi. Tu pojavu pratili smo na mnoštvu primjera, pa je ne ponavljamo. Tako je bilo i u Dubrovniku. Kraj prvotno samostalnog nakita kakav je bio rigoletto, čitav složeni sastav počeo se nazivati upravo po tom glavnom dijelu. Zatim su žene istom riječju kličak/rigoletto stale nazivati i pojedine dijelove pa i veo, pokrivaču, a i kpicu, kako je sve to služilo uz rigoletto.

Po svemu, dakle, složeno oglavlje, u kojem su uz kličak/rigoletto (s jednom ili više zoja i s privjescima) važnu ulogu imale i tkane prevjese, stalo se nazivati po svojem glavnom elementu. Kad je takva cjelina u 15. stoljeću već dovršena, prenio se naziv i na samu pokrivaču. Tako se dakle govorilo u Dubrovniku tada kad je de Diversis to čuo za svojega boravka u ovoj sredini. Zato je on i naveo da se kličak/rigoletto zove upravo samo pokrivalo glave, iako je samo po sebi razumljivo da se hrvatska riječ kličak ne može neposredno odnositi na izrazito tekstilno pokrivalo glave, na *velamen capitis*. Na pokrivači je bio pričvršćen lančić, koji je nosio *oboce*, a bez sumnje i ostali kovni nakit, kako su to bili *pričelci*, *ukošnjaci*, *niskosnice* i ostali *kov*, kako je to još nedavno postojalo u nedalekom zaleđu Dubrovnika.

Kako poslije 1500. godine odijevanje ubrzo napušta medijevalne oblike, tako se i kličak/rigoletto, tad već veoma zastario, znatno izmijenio. U inventarima iz 16. stoljeća sve ga rjeđe susrećemo. Ipak u prvoj polovici 16. stoljeća rigoletto još je uvijek neki poseban predmet. Godine 1534. u inventaru jednog trgovačkog lokala u Dubrovniku između tkanina u balama, nerezanih rubaca, ručnika i sirove pređe u pasmima javlja se već turska roba kao što su »maxrame, scandar, due abbe« pa i »una carpeta caramana.«¹⁶² No pored radnje, u osobnoj garderobi vlasnice uz različite rupce i drugo nalazio se i »uno rigoletto da donna.«¹⁶³ Kako se radilo o trgovačkoj radnji, koja je uglavnom služila za potrebe ženskih tekstilnih radova, tu je bilo lanene i svilene pređe u pasmima i klupkama, a to je ovaj rigoletto uz ostala ženska pokrivala pripadao ženi iz građanskog staleža. Vjerojatno to više nije bio neki osobit dragocjen nakit, iako se razlikovao od ostalih pokrivala udate žene. A i sam predmet, ovdje nazivan rigoletto, mora da je i likovno već znatno odmakao od nekadašnjeg stilskog oblikovanja. To više nije bio onakav pribor kakav poznajemo iz 14. i 15. stoljeća. Više o nekim promjenama koje je doživio starinski rigoletto, doznajemo iz odredaba Vijeća umoljenih u godini 1576.

Ne znamo u kojem su se smjeru zbivale te promjene. Bez sumnje starinski je pribor podlegao pretjeranostima kako je to općenito zavlдалo u 16. stoljeću u susjednim prekomorskim zemljama.¹⁶⁴ U nas, u skromnijem životnom okviru uvelike je kapa/skufija prevladala kao glavno pokrivalo udatih žena svih staleža s nužnim razlikama prema društvenom položaju vlasnice, njezinoj dobi i zgodi za koju se opremala. Možda je takva kapa već ranije ušla u sastav oglavlja koje je kraj svih promjena još nosilo stari naziv *rigoletto*. S nekim dodacima ili ustrišćima ta je nošnja postala tako neprilična da se vlast Republike našla ponukanom da stane na put ženskim pomodarskim pretjeranostima. Odlukom Vijeća umoljenih od 10. svibnja 1576.¹⁶⁵ određuje se da se oglavlju *rigoletto* ima oduzeti dodatak koji se nazivao *lingva/jezičac*, a koji je visio na čelo. Dalje, određuje se da se rigoletto ima svesti »in forma tonda«, i to tako da pokrije čitavu glavu. Po tom doznajemo da se rigoletto doista izmijenio u oblo pokrivalo. Dakle u to vrijeme starim se nazivom rigoletto zvala neka kapa/počelica, a našli smo da je renesansna kapa/skufija mekano zaobljena. Prema ovom podatku ispravno je P. Skok zaključio da je rigoletto neka poculica, ali to se može odnositi tek na posljednje već veoma derivirane oblike ovog tad već zastarjelog oglavlja dubrovačkih žena.¹⁶⁶ Ponovno se zimi iste godine ponavlja odredba o reformi rigoleta.¹⁶⁷ I ovaj put zabranjuje se neki

¹⁶² Diversa Canc. 122 atergo, fol. 1., 12—I—1534.: »Inventario delle robe trouate nella bottega de olim (nečitljivo)...«. slijedi popis od mnogo tkanina, odjeće i pređe.

¹⁶³ *Ibid.*, fol. 2'. popis u osobnoj garderobi: »Robbe della Madrognia di Marco...«. I ovdje ima: »dui pasmi di pregia, dui Clubzi de seda negra et uno pasmo di biancha«, a i predmeti lične upotrebe: »... una pochriuaza da donna, dui ogarnazi da (nečitljivo), tre linzoli da letto, uno fazoletto zalo da donna, et uno altro bianco de tella, uno cosmaz da donna, uno fazolo grande da coprire le donne... touaglioli diece et touaglie quatro, uno rigoletto da donna et uno pezzo di Canauazo, Parozichi in pezetto da seda de diuersi colori numero vinti sette, Dui choreti (!) da donna usati...«

¹⁶⁴ *Knaurs Kostümbuch*, 137. et seq.

¹⁶⁵ *Skok*, 431.: »Dne 10. maja 1576. zaključuje vijeće (sc. Umoljenih) da se ima oduzeti 'alli detti Rigoletti quella lingua che sporge verso la fronte, et ridurli in forma tonda, a tal che habbino a coprire tutta la testa'«.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 1. c. V. n. 58.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 1. c.: »Ovaj je zaključak opetovan dne 15. decembra 1576«.

dodatak, *lingva/jezičac*, na oglavlju zvanom *rigoleto*. Određuje se da žene mogu nositi »li rigoletti« u obliku koji je najprikladniji, ali bez onog jezičca koji je, izričito se kaže, ušao u običaj u posljednje vrijeme. I ovaj put naglašuje se da rigoletto mora imati »forma . . . tonda overo ovata«, kako doista ima jajasto oblikovana skufija još i sad u nekim folklornim varijantama, npr. u nošnji otoka Mljeta.¹⁶⁸ U svemu tom izgubila se slika nekadašnjeg gotičkog oglavlja pa i ono samo nestaje iz upotrebe i domaćeg glosara. U 17. stoljeću već se ne zna za nj, a i oba naziva već su zaboravljena, pa Ignjat Đurđević iz teksta de Diversisa ispisuje *beguletum*.¹⁶⁹

Međutim, opat Đurđević poznao je naziv *hondelj* za žensko pokrivalo glave.¹⁷⁰ Tako se u njegovo doba nazivala bijela platnena pokrivača koju su nosile koludrice; one same sigurno bez drugog ukrasa osim možda s utkanom crnom prugom, kako to ima i konavoski *hondelj/rubac*.

Medijevalni kličak/rigoletto i recentni konavoski *hondelj* različitog su porijekla i sastava, ali su oba oblikovana u gotičkoj stilizaciji. Zato se i pored znatnih razlika ipak podudaraju u glavnom elementu jer oba oglavlja imaju odlučnu službu nad čelom povišenog nakita. No suprotnost očita je već u samom nazivu. U svom dvojezičnom nazivu kličak/rigoletto dokumentarno je potvrđen već u 14. stoljeću, dok se *hondelj* s ovom posuđenom riječi u pisanim vijestima javlja tek u 17. stoljeću. Našli smo da je *rigoleto* kao pribor a donekle i naziv nadošao iz Francuske odnosno iz Provanse posredovanjem južne Italije, dok je riječ *hondelj* nedvoumno mletačka pozajmica. A razlika je i u tom što je riječ i predmet kličak/rigoletto ubrzo zaboravljen, dok je *hondelj* živio gotovo do naših dana. To je razlikovanje proizašlo iz društvene službe obaju oglavlja. Po arhivskim podacima a i po svjedočenju Filipa de Diversisa znamo da je kličak/rigoletto pripadao višoj društvenoj klasi. Nosile su ga udate žene iz vlasteoskih i imućnih građanskih kuća, a to mu je dalo izrazito klasni značaj. Međutim, kad se u 17. stoljeću u pisanim tekstovima javlja riječ *hondelj*, taj se naziv odnosi samo na skromni veo koludrica ili na pribor seljačkih žena.¹⁷¹

U jednoj osamljenoj vijesti iz prve polovine 16. stoljeća nalazimo upravo tu razliku, zadanu društvenim normama. Putopisac Benedetto Ramberti u svojoj knjizi, izdanoj 1539. između ostaloga piše da žene u Dubrovniku: » . . . portano in capo una cosa lunga di panno di lino«, i odmah dodaje: »et se son nobili di seta bianca in forma di piramide«.¹⁷² On dakle ukazuje na dvije vrste ženskog oglavlja. »Duga stvar od lanenog platna«, to je bez sumnje uspravno dignut rubac povezan na nekom podlošku. Bit će da je Mlečanin češće viđevao žene pućanke u tom skromnom, još gotički stiliziranom oglav-

¹⁶⁸ Gušić, B., o. c.

¹⁶⁹ Vuletić-Vukosović, V., Stari običaji grada Dubrovnika. Glasnik Dubrovačkog učenog društva »Sveti Vlaho« I, Dubrovnik 1929, 152. et seq. iz rukopisa Ignjata Đurđevića »Origine della città di Ragusa etc.« odlomke iz teksta de Diversisa, a iz Đurđevićeva talijanskog prijevoda prenosi ih hrvatski, 153: » . . . nijesu oboci zaborodeni u uši, nego privezani srebrnom verižicom, što je prikopčana uz koprenu. Zovu je klizak, latinski pak beguletum.« U noti 1) iz rukopisa de Diversisa: »clizak seu riguletum.«

¹⁷⁰ Bošković, Hondelj 50. i 51.

¹⁷¹ Ibid. I. c.

¹⁷² Deanović M., Les Contacts. I, 38: Benedetto Ramberti, Libri tre delle cose de'Turchi. Venezia 1539: »Le donne non sono molto belle, et vestono male, cioè abiti nelli quali comparono male. Portano in capo una cosa lunga di panno di lino, et se son nobili in seta bianca in forma di piramida.«

lju, jer ga stavlja na prvo mjesto, a od toga izuzimlje oglavlje plemkinja u koje pripada svileni veo/pokrivača i nakit u obliku piramide. Na tjemenu podignut nakit živo podsjeća na provansalski »somet de la tête«, a kasnu analogiju naći ćemo mu u hercegovačkoj ovrlljini.

Pokrivanje ženske glave bijelom maramom uspravno dignutom na nekom podlošku doslovno odgovara konavoskom hondelju. Upravo, u tom se ponavlja arhetip onog oglavlja koje se pod mletačkim nazivom fondelo staložio u fosilu konavoskog hondelja. U jezičnu sintagmu kličak/rigoletto ušao je stariji, odavno udomačen naziv kličak iz pribora široke pučke upotrebe. U toj se vezi izgubilo prvotno značenje drvca i riječ kličak preuzela je službu pokrivanja glave svilenim velima a prenijela se i na čitav kićeni sastav gospodskog oglavlja.

Kostimni i sav garderobni i kozmetski pribor višeg društva mijenja se ubrzano s modnim zahtjevima, no kad je neka modna tvorevina napuštena, doskora se na nju zaboravlja. Obratno od toga, stvari i njihovo oblikovanje jednom usvojeno u pučki posjed, postaju trajno dobro određene etničke ili regionalne cjeline. U dugom vremenskom nizu to se dobro prenosi predajom na nova pokoljenja. Ne mijenja se mnogo, a nebitne promjene ne djeluju bitno na prvotni stil ruha ili nakita. U konačnom vidu to je ona odjevna kategorija koju danas tretiramo kao narodnu nošnju. Na takve odjevne cjeline moda povremeno utiče s po kojim jačim impulsom, a taj uraštava u autohtoni pučki posjed. Ta se razlika očituje između oba promatrana oglavlja, jer dok je pomodni kličak/rigoletto nadošao kao skupocjeni vlasteoski nakit a u kasnijim oblicima degradirao se i izgubio, dotle jednostavni hondelj postaje konzervativan seljački pribor kao bitan atribut u ženskoj narodnoj nošnji u Konavlima.

Element po kojem se oba oglavlja, tako raznorodna u svom postojanju, ipak svrstavaju u isto poglavlje medijevalne baštine jest sam podložak jer, našli smo, upravo klič-kličak prvotno je onaj drveni stalak koji je i sad prisutan u hondelju a koji je i u rigoletu imao svoje mjesto, iako u drugačijem izdanju. Ponešto nas u zabunu dovodi što se taj dio u hondelju zove mletačkom posuđenicom to više što fondelo u kasnijem mletačkom govoru ne nalazimo u neposrednoj vezi sa ženskim oglavljem (osim samog značenja drvene daščice). Ipak, riječ hondelj nije mogla ući u rječnik dubrovačke pokrajine istom u 17. stoljeću. Da je hondelj tako kasna pozajmica morao bi u Gradu biti u većoj upotrebi. Osim toga u razdoblju svemoćnog baroka, ovo bi oglavlje nosilo žig svog kasnog postanka tako kako to vidimo na nekim varijantama iz primorja da u tom navedemo npr. ženski kostim na poluotoku Pelješcu.¹⁷³ Upravo stilske značajke hondelja govore da je i naziv postojao i ranije od 17. stoljeća, ma da o tom predbježno nema pismenih potvrda.

Malo šta znamo iz privatnog života u našim zemljama u ranijem razdoblju srednjega vijeka. Donekle neki uvid u zbivanje šireg stanovništva u dalmatinskim gradovima imamo tek od šezdesetih godina 13. stoljeća otkada potiču naše najstarije privatno-pravne isprave iz Trogira.¹⁷⁴ U ranim pisanim spomenicima jedva da se nađe po koji podatak o priboru svakodnevne upotrebe. A sve do godine 1358. medijevalni priliv dobara ulazi iz Venecije u Dalmaciju pa i u Dubrovnik, i to nužno oblikovan u gotičkoj stilizaciji.

¹⁷³ Fisković C., Orebička ženska narodna nošnja. Pelješki zbornik, I, Zagreb 1976.

¹⁷⁴ Barada M., Trogirski spomenici I—II, Zagreb 1948—1950, III u rukopisu.

Iz dugog razdoblja mletačkih utjecaja jedna od prinova nadošla u našu sredinu mora da je bilo žensko oglavlje kako ga je vidio talijanski putopisac, a to već u obliku prvotnog hondelja. Bez sumnje, u istu kategoriju spada i ljubijski vindelj, iako nema neposredne veze s konavoskim hondeljem. Usvajanje gotičkih elemenata mora da je proticalo u rano doba gotike, u ono vrijeme iz kojeg jedva šta doznajemo o pučkom priboru pogotovo o pojedinostima u nošnji i nakitu. Pa i vrijeme u kojem nalazimo podatke o dubrovačkom rigoletu, već je odmaklo od medijevalne situacije. Ta i humanist de Diversis nije vidio kličak/rigoletu u prvotnoj službi samostalnog nakita istaknutog nad čelom, nego već u sastavu s velom/pokrivačom, a i to u tijesnoj vezi s autohtonim domaćim obocima ovješanim na lančiću, kako su se oboci sačuvali u balkanskim varijantama, pa i u nošnji u dubrovačkom zaleđu u punoj primjeni sve do prvog svjetskog rata.

Pokušat ćemo osvijetliti šta je od ranog medijevalnog dobra usvojeno i očuvano u odgovarajućoj folklornoj građi, pa ćemo po analogiji pronaći i prtvrdu za razvojni put konavoskog hondelja.

S tog gledišta razmotrit ćemo jedan od atraktivnih elemenata očuvanih u našem folklornom posjedu. To je *đerdan/gendar*, poznati atribut u nošnji žena i djevojaka u Cetinjskoj krajini.¹⁷⁵ Danas popularan po proslavljenom prizoru u Gotovčevoj operi »Ero s onog svijeta« i u scenskim nastupima folklornih družina, ranije, taj neobičan dodatak na ruhu djevojke udavače postojao je ne samo u kontinentalnoj Dalmaciji nego i u zapadnoj Bosni kako je to odvijek bilo jedinstveno kulturno područje. Đerdan/gendar s ovim je turskim nazivom¹⁷⁶ u tom posljednjem izdanju primio grotesktnu ulogu hipertrofirane ogrlice. Sa stalnom službom da se vidno iskaže miraz u gotovini kojim rod oprema svoju kćer udavaču đerdan je ušao u naše dane. Povijesna usporedba ovom našem čudesnom priboru nalazi se u antikviranim grafikama u Mlecima, kako o tom svjedoči C. Vecellio, kostimograf s kraja 16. stoljeća.¹⁷⁷ Jedan od njegovih kostimnih prikaza u slici i riječi donosi taj element. To je opsežan po visini tijela izdužen nakit, sastavljen od nanizanih zlatnih ili srebrnih okruglih pločica, složenih dekorativno »kao perje u ptice« povrh haljine ravnog gotičkog kroja. A tako je udešen i naš đerdan s tom razlikom da je u seoskoj sredini služio samo srebrni novac umjesto dragocjenih pločica ili zlatne monete. I u formatu se dalmatinski đerdan prilagodio stilu dinarske seljačke odjeće, pa je nekadašnja gotička linija svedena u gotovo ikonografski zadanu statičku stilizaciju dinarskog habitusa. Ipak i u tom sačuvana je stroga vertikala. Do opadanja tog tradicijskog elementa nadošlo je tek tada kad je prije posljednjeg rata kovani novac zamijenjen papirnatim banknotama. Pa i tad još, djevojke su stajale na »ogledima« s prikopčanim hiljadarkama na grudima pa i na papiru ispisanom izjavom o veličini miraza i djevojačke opreme. Danas je prvotna služba đerdana zaboravljena, pa je đerdan ostao samo neobičan dodatak na ruhu djevojaka i mladih nevjesta. Po svemu, đer-

¹⁷⁵ Gušić M., Tumač 185. i sl. 36.

¹⁷⁶ ARj III, 5 s. v. đerdan, ogrlica. — Škaljić A., Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo 1966, 249. s. v. đerdan.

¹⁷⁷ Vecellio o. c. No. 45: »Habito di donzella innamorata antica«. — »Il sopra-posto habito di giovine nobile innamorata... Havevano una veste tutta assettata senza busto... molto ornato attorno il petto, le maniche, et davanti vicino alle aperture, di brocche d'oro ò di argento tanto ben messe che rassembravano piume di uccelli per l'ordine che tenevano assai bello et pomposo«.

dan je i pod tim turskim nazivom jedan od onih elemenata koji su s gotičkim utjecajima urasli u naše narodno dobro i konzervirano se sačuvali u narodnoj nošnji Cetinske krajine.

Gotički je motiv i paunovo pero na crvenkapi vjerene udavače.¹⁷⁸ To je znak da je djevojka već vjerena, a još uvijek, pa i danas, to je i magična obrana od zla oka i uroka. Ptica paun i njegovo blistavo pero drevni je simbol našao s Istoka, a u gotičkoj je parafrazi stalni pratilac mladenke, kao pravo pero u svadbenom vijencu ili izvezen svilom na pokrivači vjenčanici. I za taj motiv paunova pera naći ćemo potvrdu u renesansnih majstora 15. stoljeća.¹⁷⁹

Prigovorit će se da se u interpretaciji povijesnih podataka previše upiremo na postojeće folklorne oblike i obratno. Ali upravo je u tome jedini put da se s jedne strane, mogu tumačiti pisane vijesti iz prošlosti i što je također važno, s druge strane, to je put kojim našu folklornu građu upoznajemo u povijesnom tijeku i tako je vrednujemo kao materijalno očuvano povijesno dobro. Neka bude dopušteno da s nekoliko primjera osvijetlimo taj metodski postupak.

Osim u navedenim primjerima iz sjeverne Hrvatske stilsku srodnost između kasnog medijevalnog dobra i naše folklorne građe naći ćemo i na širem rasponu, i to ne samo u stvarnoj građi nego i u običajima i obrednim formulama. U tom ponovno poslužiti će nam podaci Filipa de Diversisa.¹⁸⁰ Poznata je služba vijenca kao obilježja djevovanja. Slavenski djevojački vijenac samo je u Baranji sačuvaao svoj ikavski izgovor kao vinčac.¹⁸¹ U ostaloj Hrvatskoj u toj je službi vijenac zamijenjen posuđenicom *parta*.¹⁸² Zato što je djevojački vijenac već u ranom srednjem vijeku bio ukrasna traka povezana na otvorenoj kosi,¹⁸³ to je *parta* iz svog apelativnog značenja ukrasne pruge zadobila uži smisao djevojačkog obilježja. Da je i u Dubrovniku djevojački vijenac oblikom odgovarao našoj folklornoj parti, kako je u najboljim primjercima čuvamo u muzejima s kraja prošlog stoljeća, doznajemo npr. iz popisa robe iz godine 1525. Tamo se u obilju odjeće i tkanina nalazi i »coronetta una di puerelle di perle lavorata sopra segnali di oro et foldra crimesina«.¹⁸⁴ Taj opis doslovno odgovara posavskoj parti, izvezenoj biserom i zlatnom žicom, a kako se vidjela i unutrašnja strana tog povišenog čvrstog vijenca, a takva je i *parta*, to je ta »krunica« bila podstavljena crvenom tkaninom kao i naši najbolji posavski primjerci.¹⁸⁵ Pa i »una felzetta de perle minute per metter alle fronte delle putte«¹⁸⁶ odgovara folklornoj parti izvezenoj sitnim biserom. A Filip de Diversis daje nam dalji dragocjeni podatak o tom kako se mladenki na dan vjenčanja stavlja na glavu srebrna kruna/vijenac pozlaćen i okićen dragim kamenima kao znak njezina djevičanstva.¹⁸⁷ Kad zatim na dan vjenčanja dolaze rođakinje, one na tu djevojačku krunicu

¹⁷⁸ Gušić, Tumač 1. c.

¹⁷⁹ Floerke H., Die Moden der Renaissance. München 1924, 74. i t. 17.

¹⁸⁰ De Diversis 126 et sequ.

¹⁸¹ Gušić, Tumač 84.

¹⁸² Ibid. 56.

¹⁸³ Beretta-Piccoli o. c. 27.

¹⁸⁴ Diversa Canc. Rhag. 114, fol. 35', — 3—VIII—1525.

¹⁸⁵ Npr. u Etnografskom muzeju u Zagrebu: *parta* s privezačem (tj. svilenom vrpcom) inv. sign. 1892, nalazište Sunja; *parta* djevojačka inv. sign. 6292, nalazište Sunjska greda itd.

¹⁸⁶ Diversa Canc. Rhag. 120, fol. 24, 4—XII—1531.

¹⁸⁷ De Diversis 127: »Apponitur autem sponsae capiti... corona argentea auro tecta et lapidibus pretiosis ornata in signum virginitatis...«

stavljaju vjenčice ili svilene vrpce, »coronulas seu sericas«. ¹⁸⁸ I. Božić prevodi »svilene vjenčice«, ¹⁸⁹ ali zapravo radi se o dvije stvari: jedno su krunice/vjenčići, a drugo su svilene vrpce. Doslovno tako sastavljen je svadbeni *turnjiček*, vijenac mladenke u svadbenom ruhu u sjevernoj Hrvatskoj. ¹⁹⁰ Taj se svadbeni vijenac sastoji od prave parte s mnogo bisera i trepetljika. Na tu partu nadodaju se redovi sve manjih vjenčića od umjetnog cvijeća, crveno obojenih pera, staklenog bisera i trepetljika. Uz to su obavezno na partu prikopčane duge svilene vrpce koje pokrivaju ramena i pleća mladenke i sprijeda padaju na grudi. ¹⁹¹ Štoviše, de Diversis zna i to da u oktavi poslije svatova mlada dolazi u posjet svojim roditeljima koji je svečano dočekuju, ¹⁹² tako kako i sad još mladenci dolaze u »povrate« nevjestinoj rodnoj kući u hrvatskim selima također osmi dan nakon svršene svadbe, a i tu ih se dočekuje s posebnom pažnjom.

Po svemu dakle s punom sigurnošću možemo oba poglavlja, povijesne vijesti i folklornu građu, međusobno uspoređivati i uzajamno tumačiti po sadržaju, oblikovanju pa i po značenju stvarnog pribora kakav još postoji u pučkom posjedu.

Jedan od stvarnih primjera kako se povijesno dobro staložilo u sastavu narodne nošnje predstavlja spomenuta *ovrljina*, *ovrlj.* Kao nevjestinsko oglavlje *ovrljina* je u posljednjem izdanju postojala do prvoga svjetskog rata u Hercegovini, u širem zaleđu Dubrovnika. *Ovrljina* ili *ujačina* materijalno je sačuvana u dva primjerka u Etnografskom odjelu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Prvi opis *ovrljine* dao je Č. Truhelka godine 1895, ¹⁹³ a zatim desetak godina kasnije T. Bratić, ¹⁹⁴ svaki od ta dva autora s priloženom ilustracijom žene u tom oglavlju. Osim tih dviju slika, objelodanjena je i treća u djelu N. Bruck-Auffenberg. ¹⁹⁵ Na toj je fotografskoj slici predstavljena žena iz Ubala s oglavljem koje odgovara *ovrljini* (sl. 13), pa je to jedina autentična snimka žene Hercegovke u *ovrljini*. Naime, obje slike kako ih donose Truhelka i Bratić očito su izrađene u laboru muzeja pod rukovodstvom Č. Truhelke koji je tu građu proučio na terenu i nabavio za Muzej. Foto-snimku, reproduciranu u djelu T. Bratića, Truhelka je godine 1911. uvrstio u tada veoma poznatu publikaciju o narodnoj umjetnosti. ¹⁹⁶ Zato samo slika kako ju je donijela Bruck-Auffenberg u svojem još i sad nedostižnom djelu o dalmatinskoj narodnoj umjetnosti daje autentičan lik seljačke žene iz stare Hercegovine. U ispravnom stavu sa simetričnim rasporedom ukrasa, nakita i sveukupnog pri-

¹⁸⁸ *Ibid.*: »... domine vero sanguine sponso coniunctiores sponsae capiti, hoc est super illa corona coronulas seu serica apponunt...«. Dakle: ili krunice ili nešto svilenog, a to su mogle biti samo vrpce na način posavskih *privezača*, odnosno oboje redom stavljalo se na nevjestinu krunu-partu.

¹⁸⁹ Božić, I., o. c. 68.

¹⁹⁰ Gušić, M., Jastrebarsko, ljepota i bogatstvo narodne nošnje. Zagreb 1976, 55.

¹⁹¹ Gušić, M., Povijesni tokovi etc. 52. i slika na 56.

¹⁹² *De Diversis*, 128.: »Octava vero die accessitur ad aedem parentum qui praestant convivium et sumptuosum efficiunt... Haec omnis servant adhuc populares suo modo...«

¹⁹³ Truhelka, o. c.

¹⁹⁴ Bratić, A. T., Narodna nošnja u Hercegovini. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. XVIII, Sarajevo 1906, 238. et seq. i slika 7. — Istu sliku donosi Radojković 52.

¹⁹⁵ *Bruck-Auffenberg N.*, Dalmacija i njena narodna umjetnost. Beč 1911, slika na 40: »Žena iz Ubala, Boka Kotorska«.

¹⁹⁶ Peasant Art in Austria and Hungary. The Studio. London—Paris 1911, slika 568.

bora, lik žene gotovo je ikonografski podan kako to odgovara dinarskom životnom stilu i kako su se do naših prijelomnih dana žene i djevojke pokoravale utvrđenom ponašanju na javnim nastupima, pred crkvom, na zborovima ili zajedničkim svečanostima. Na žalost, uz tu sliku nema drugih podataka, a i pribor, iako autentičan, skromniji je i nema u njemu one hipertrofije raskoši kako je bilo pravilo u opremanju mladenke.

Pribor u sastavu ovrlijine čine: 1) podložak od slame savijen u obliku prikraćenog stošca sa crvenkapom ili bez nje, 2) nekoliko marama, i to jedna oduža marama prevezača i jedna ili dvije kraće marame premetače i 3) mnogo kovnog nakita. Od tog se posebno ističe ukras sastavljen od krupnih igala

Sl. 13. Žena iz Ubala u »ovrljini«, oko 1900. (Bruck-Auffenberg).

Sl. 14. Nevjesta iz sjeverne Srbije, oko 1850. (Arsenović).

pobodeni u vrh slamnatog podloška ili kape, a u onu maramu koja je ovijena na podlošku ili kapi. Sve te igle s naglašeno istaknutim glavicama spojene su u krugu s ukrasnim lančićem i privjescima, pa to daje dojam neke neobične krunice. I ostali kovni nakit veoma je arhaičan, pa iako je već prisutan orijentalni utjecaj kujundžijske izradbe, ipak raspored kovnog nakita odaje stil medijevalnog dekorativnog shvaćanja.

Riječ *ovrlj/ovrljina* P. Skok uspoređuje s *hovrlica*.¹⁹⁷ U grafiji *hoverlica* ta se riječ javlja 1288. u Vinodolu, u kojem je kraju živjela još ne tako davno u ukrućenom izrazu »na *hovrlicu*«,¹⁹⁸ a to je značilo bijelu pokrivaču oviti na starinski način. U današnjoj slici narodne nošnje u Novom Vinodolskom, a i u ostalim primorskim varijantama, bijela pokrivača ovija se na kosu tako da jedan kraj na četvero složene prevjese pada na lijevo rame.¹⁹⁹ No da je ženska pokrivača ranije služila različito za pojedine zgode, održalo se u nošnji na otoku Krku do posljednjih izdanja u slaganju starinskoga *ruba*, a

¹⁹⁷ Skok, Rj., I, 681. *ovrlj* i *ovrljina* s. v. *hovrlica* s podacima o *ovrljini* iz ARj i Karadžića 1852.

¹⁹⁸ V, n. 95.

¹⁹⁹ Npr. Carrara, o. c.: »Otočanka blizu Zadra«.

i po nazivu i funkciji *krčki rub* odgovara ranim varijantama ovijanja ženske glave s masivnim na četvero složenim pokrivačama i prevjesama.²⁰⁰ Ali dok se na otoku Krku sačuvala stara slavenska riječ *rub*, glavni *rub* u užem smislu kao pokrivalo ženske glave, hrvatska riječ *pokrivača* zapravo je lingvistička prevedenica onog naziva koji je potekao iz osnove *cover-*, a već smo našli da u mletačkom govoru srodne riječi služe za pokrivanje uopće.²⁰¹ Iz te iste osnove riječ *ovrlj/ovrljina* rana je medijevalna izvedenica.

U posljednjem izdanju u kojem je *ovrljina* postojala u zapadnoj Hercegovini osim kovnog nakita, u tom je oglavlju služilo nekoliko izvezenih pokrivača. Jedna od njih, oduža pokriva zatiljak i pada na pleća, a druga manja i kraća »premetnuta« je na tjemenu, uokviruje obraz i s oba kraja pada na ramena i dosiže na grudi. Ti krajevi nose profinjen vez, u pravilu svilovez s nešto zlatne žice, izrađen na »oba lišca«, tako da je pravilna slika ovog izvanrednog ukrasa vidna s obje strane dekorativno prebačene prevjese.²⁰² Upravo takvu je službu imala ona jedinstvena pokrivača, zlatom izvezena, koja je uz kraljevsku krunu pohranjena u raki sv. Šimuna u Zadru.²⁰³ Takav mora da je bio i ovaj *covercerium*, koji se nalazio u pokladu kraljice Beloslave, a i ta je mala prevjesa bila zlatom izvezena.²⁰⁴ Istovrsnom povijesnom priboru odgovara tipološki i u funkciji hercegovačka marama premetača kako su takve prekrasne marame sad pohranjene u muzejskim zbirkama, a donedavna bile su sastavni dio u oglavlju žene u Hercegovini pa i u *ovrljini*. Kako dakle riječ *ovrljina* potječe od prvotnog naziva *over/hover* = pokrivača, to je taj naziv kao *pars pro toto* prešao na cjelinu oglavlja složenog od različitih predmeta. A u tom svom sastavu, u kojem je glavni motiv dignut na tjemenu, *ovrljina* pokazuje sliku pravog »*sommet de la tête*«, u svom porijeklu jedna od varija-

²⁰⁰ Paulić, T., Bilješke o »rubu« etc. Vjesnik Etnografskog muzeja, III, Zagreb 1937, 161. et seq.

²⁰¹ V. n. 33. — Boerio, 205. s. v. *coverchio* s ostalim srodnim riječima sa smislom pokrivanja. — Iz latinskog *coper-*, odnosno kasnolatinskog *cover-* nazivi za tekstilne i krzne pokrivače rano su usvojeni u slavenskom svijetu, upor. Miklosich, F., Lexikon Palaeoslovenico-graeco-latinum. Beč 1862—1865, 295., s. v. *ковръ*, *tapes* i srodni nazivi rumunjski, poljski i ruski. Daničić, Đ., Rječnik iz književnih starina srpskih, Biograd 1863, ne poznaje termin iz ove osnove. U hrvatski jezik riječi iz osnove *coper/cover* nadošle su s kasnim latinitetom (analogija: *facol*), i to upravo sa značenjem pokrivala ženske glave, tako: Tkalčić, I. K., Povjestni spomenici Zagreba. II, Zagreb 1894, 29.: »... Gerardus lector et canonicus... unam honestam mulierem... coopertorium capitis de capite obstulit...« Upor. Mažuranić, V., Prinosi 149, s. v. čast. — *Ibid.*, 530. s. v. *koverati*. — I u osamljenom izrazu kako ga donosi Jireček, o. c. III, 293. »*courellum*« osnova je *kovr* (v. i n. 33.). *Škok Rj.* »*kovrljak*« izvodi iz *hvrlljati* i sl. I, 699. s. v. *kovrljak*, i upućuje na riječi *kotač*, *švrljati*, *vrljati*. — Ipak, u svem tom treba razlikovati nazive i predmete ženskog oglavlja iz osnove *cover* (od 13. stoljeća dalje: *hovrlica*, u 14. stoljeću *coverlo*, *courellum*, recentno: *kovrljak*, »na *hovrlicu*« *kofrtanj*, *ovrlj*, *ovrljina* i sl.) od po suzvučju blizih ali sadržajno različitih riječi sa značenjem kružnog kretanja, koje nemaju pojmovne veze sa starinskim podloščima i pokrivalima ženske glave i kose, osim što su i ti podlošci, neki od njih, donekle okrugli. Ali baš ta vrst podložaka, npr. *vrlički kovrljak* i *jamnički kofrtanj* (u Prigorju *kofrtal*) pokazuju duktus kasnogotičkog odnosno ranorenesansnog pribora, usvojenog sa zapadnim utjecajima. To je donekle moglo slijediti do sumnjive jezične blizine sa sličnim riječima, pogotovu kad se prvotni sadržaj u sastavu pokrivala glave zaboravio i nazivi se ispremještali.

²⁰² Bruck-Auffenberg, 1. c. — Gušić, M., Šta je *covercerium* kraljice Beloslave? Balcanica IV, Beograd 1973, 488. i slika 2.

²⁰³ Gušić M., Profani tekstil u raki sv. Šimuna u Zadru. Radovi Instituta JAZU u Zadru. Zadar 1955, 231. et seq.

²⁰⁴ Gušić M., Šta je *covercerium* etc. 483.

nata gotički stiliziranog ženskog oglavlja u kojem je pokrivača pratila krunu, vijenac ili drugi kakav metalni kružni nakit, dekorativno uzdignut na tjemenu.

Po svem dakle *ovrlj/ovrljina* u starinskoj je hercegovačkoj nošnji jedan od onih kulturnih relikata koji su se na poseban način razvili iz okomito naglašenog oglavlja. Ne ćemo ga smatrati neposrednim reziduom dubrovačkog rigoleta, štoviše po osnovi hover- taj pribor mora da je raniji od 14. stoljeća. Osim toga u tom je oglavlju prisutan i autohtoni dinarski element, a to je ženska crvena kapa.²⁰⁵ U svim modalitetima dinarska crvenkapa zadržala je osnovni oblik okrugle kape, niske ili nešto izdužene, za mlade djevojke i momke optočena je kovnim pločicama ili srebrnim monetama. Po svem, crvenkapa je potomak onih prastarih pokrivala glave kakva su bila niska pokrivala, poznata već iz japodskih nekropola u Lici.²⁰⁶ U Hercegovini žene i djevojke na crvenkapu prebacuju bijeli veo ili prevjesu, pa ako je u ovrljini prisutna i crvenkapa, prevezana je bijelom maramom.

Upravo izraz *hoverlica/pokrivača* koji pratimo od kraja 13. stoljeća dalje, daje nam pravo da i hercegovačku *ovrljinu* smatramo dobrom koje je svoje stilsko oblikovanje primilo u punom srednjem vijeku kad se Zahumlje još širom otvaralo utjecajima sa Zapada. Ovrjlina je jedno od onih materijalnih ostvarenja koja tim putem ulaze u naš posjed i tu se udomaćuju u sintezi s domaćim elementima. Kao svečano žensko oglavlje, taj se kićeni pribor suglašava s normativima patrijarhalnog društva po kojim je kićenje mladenke i nevjestice usvojen nepisan zakon.

Kao svadbeni i nevjestinski atribut, ovrljina (i srodne tvorbe toga tipa) bila je daleko više rasprostranjena. O tom svjedoči Karadžić sa svojim grotesknim opisom takve »kape« iz Rudničke nahije. On kaže da je ovrljina »ženska kapa koja stoji navrh glave kao konjsko kopito«.²⁰⁷ Međutim, da je žensko oglavlje s istaknutom okomicom postojalo sredinom prošlog stoljeća na širem prostoru, svjedoči nekoliko akvarela u albumu Nikole Arsenovića. U dva lika iz okoline Beograda Arsenović je utvrdio upravo takav tip oglavlja kojem ne možemo poreći blizinu, pa čak i formalnu srodnost s hercegovačkom ovrljinom. »Mlada iz Velikog Mokrog Luga« nosi takvo oglavlje.²⁰⁸ I tu je kao u varijanti hercegovačke ovrljine mala kapa bez oboda pokrivena kovnim pločicama ili novcem, no što je važnije: vršak te kape (ili dodatak na njoj?) izdužen je u obratno postavljen stožac, a i taj izraziti »somet de la tête« nosi obilat kovni nakit (sl. 14). Možda je Karadžić poznavao upravo takvo nevjestinsko oglavlje i zbog tog neobičnog oblika dao svoju grotesknu definiciju. A i drugi Arsenovićev lik »mlada iz Slanaca«, prikazuje analognu varijantu.²⁰⁹ I tu je obrnut stožac optočen kovom, pa tako tvori istaknut dio na oglavlju. Tek taj dio nije sasvim okomito postavljen na tjemenu. Ipak, u osnovnom habitusu postoji razlika između te dvije šumadijske nošnje i dinarskog odjev-

²⁰⁵ Bratić, o. c. u oglavlju ovrljina spominje i kapu, 238: »Mlade su još nosile na kapi ujačinu ili ovrljinu... špiode su se zabadale na gornjem dijelu kape... sa kape se dizala na šiljak zapućena marama... Kapa se prekrivala maramom koja se spuštala na vrh ovrljine niz pleća do preko pasa, ali tako da se marama povijala po kapi da ne zaklanja kova«.

²⁰⁶ Drechsler-Bižić, R., Japodske kape i oglavlja. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, III, Zagreb 1968, 30. et seq.

²⁰⁷ ARj IX, 499 — Karadžić ima riječ *ovrljina* tek u svojem 2. izdanju Rječnika 1852, a to bi govorilo da ju je čuo, odnosno doznao za ovo oglavlje za svojih kasnijih dolazaka u Srbiju.

²⁰⁸ Vlahović, S. M. — Radonić, B., Nošnje Srbije. Beograd 1954, slika i opis 12.

²⁰⁹ *Ibid.*, slika i opis 6.

nog tipa. Naime, odjeća obiju nevjesta iz okoline Beograda riješena je u panonskom kostimnom tipu. Osim u odjeći, to se očituje i u oglavlju. Tu je veoma naglašena prisutnost cvijeća, kako je to značajno za slavenske narode od starine do danas. Cvijeće, cvjetne kitice i vijenci, vještački cvjetovi kao zamjena za svježe cvijeće, u slavenskoj, dakle i u panonskoj su sredini stalni atribut u opremanju djevojaka, mladih žena pa i momaka, a to dinarski životni stil ne poznaje, štoviše i ne priznaje kao pozitivnu društvenu vrijednost. A u Arsenovićevim realnim prikazima u oba opisana lika, cvijeća ima i na odjeći u vezu, a i u kiticama i vijencu na oglavlju.

Vuk tumači ovrlninu još i sa sinonimom *ašanjka*, *kapa ašanjka*. Naziv *ašanjka* rječnici izvode iz imena nekog mjesta.²¹⁰ No *kapa ašanjka* zove se po tom što su je nosile žene *Ašanjke*. Naime, Ašani, i dosljedno žene Ašanjke, nisu vezani samo na jedan lokalitet s takvim toponimom. Asani, Ašani su starosjedilačko stanovništvo na negdašnjim posjedima sultana i visokih osmanlijskih činova.²¹¹ Nakon velikih seoba Srba taj je starinački živalj ostao na imanjima moćnih spahija pa se u tim selima održao i starinski pribor iz vremena od prije Turaka. U taj pribor pripadalo je i opisano nevjestinsko oglavlje, tek stari se naziv izgubio pa se pribor stao nazivati po tom što su ga nosile žene *Asanjke*, *Ašanjke*, čini se, još u prošlom stoljeću. I sad se još Ašanima zove kraj na Limu kod Šudikovine, pa je očito medijevalna ovrlnina postojala na širokom ozemlju starog Zahumlja.

Pored osnovnog oblika i naziva usvojenog s izvora gotike, u konačnoj slici hercegovačka ovrlnina kao i analogne varijante iz Srbije, zasićene su autohotnim balkanskim sadržajima. To se očituje u bogatom kovnom nakitu, pa baš kov i daje glavnu sliku tom složenom a okomito dignutom oglavlju. U tom približuju se oba iako udaljena tipa, jer su i recentna ovrlnina i povijesni kličak/rigoletto riješeni u dignutoj vertikali. Još uz to, u jednom i drugom oglavlju likovni je učinak postignut s obilatim dodacima u kovnom nakitu.

Iako je kovni nakit u ovrlnini donekle podlegao orijentalnoj stilizaciji, nakon što su stare balkanske radionice prihvatile esnafske kujundžijske predloške i tehnike, ipak *kov* je u dinarskim ostvarenjima umnogome sačuvao staru autohtonu baštinu. Č. Truhelka s pravom uz ovrlninu stavlja srednjovjekovne krune i vijence,²¹² ta već *igle špiode* s krupnim glavicama okićene privjescima čine kao neku krunicu. Takve krupne *špiode/špijude* stalni su dodatak na bijeloj *krpi* i *marami*, *bošči*, dinarskih varijanata. I u konavoskom su se hondelju *igle* zadržale u tradicijskoj formuli samo tu su svedene na skromniji ukras, očito pod djelovanjem dubrovačke uprave, kako je uopće u dubrovačkoj pokrajini seljačka hipertrofija u kićenju svedena na pravu mjeru.

U kovnom nakitu posebno mjesto imaju veliki koluti u folklornim izdanjima nazivani različito. Č. Truhelka zove ih ukošnjacima i s pravom ih svrstava pod naziv obodaca u povijesnim zapisima.²¹³ No oboci su stvarni pribor

²¹⁰ ARj, I, 117 s. v. *Ašanjka*, samo u Karadžićevu rječniku (s ostalim podacima o ovrlnini); s. v. *Ašan*, u pjesmi neki grad...; s. v. *Ašanin*, čovjek iz grada Ašana.

²¹¹ *Škaljić*, o. c. 316. s. v. »has, -asa, pl. hasovi m. (arapski), carsko imanje, dvorsko imanje; lenski posjed turskih sultana, članova dinastije ili visokih, dvorskih i državnih funkcionera...«

²¹² *Truhelka*, o. c. 32. i 33./34.

²¹³ *Ibid.*, 1. c. velike ukrasne kolute u oglavlju Popovljanke izjednačuje s povijesnim oboci-čerčelli, no da mu naziv *oboci* nije bio poznat u živom govoru, razabire se po tom što mu kao gen. plur. služi oblik »*obodaka*« (!). I u djelu *Miletić, N.*, *Nakit u Bosni i Hercegovini* etc. Sarajevo 1963, autor *Krštić B.* za »nakit za pletenice« i »nakit za kosu« služi se oblikom nom. plur. »*oboce*« bez obrazloženja za

u postojećoj etnografskoj građi, i to kao sastavni element dinarskog ženskog nakita. A upravo u oglavlju kličak/rigoletto oboci su imali važnu ulogu, jer po de Diversisu baš oboci su povlašteno ukazivali na vlasteoski stalež udatih žena. Po svemu su oboci u dubrovačkom kićenom oglavlju odgovarali drevnom slavenskom nakitu te vrsti, kao što je uostalom evrazijski kulturni inventar, umnogome posredovanjem Bizanta, ušao u posjed slavenskih naroda na širokom prostiranju, u velikoj mjeri upravo na Balkanu.

Oboci su krupni koluti koji se u povijesnim zapisima i stvarnim spomenicima javljaju u profinjenoj izradbi od zlata s mnogo bisera, dragulja i emajla. U društvenom stupnjevanju redaju se od takvih najviših koluta, preko srebrnih i pozlaćenih, do imitacije filigrana izlivenih od različitih slitina, ali i takvi često su pozlaćeni. Oboci su tako veliki i teški da se i ne vješaju u uši. Iako im je porijeklo u službi naušnica, taj je nakit tu svoju službu preostao već u prehistorijskim razdobljima. Zato su se poveći koluti upletali u pletenice spuštene kraj sljepoočica, vješali o lančice ili prišivali na vrpce koje su i same optočene nizom srebrnih pločica ili moneta. Da ne ponavljamo opsežnu literaturu o tom specifičnom nakitu, podsjetit ćemo samo na vremenski raspon u kojem se nakit ove vrsti (u čem treba razlikovati oboce od pravih naušnica) javlja već u prehistoriji²¹⁴ i u protohistorijskim slavenskim nalazima,²¹⁵ zatim u veoma razvijenim oblicima u carskom Bizantu,²¹⁶ kojima odgovara i starorusko blago tog izvanrednog nakita,²¹⁷ sve do našeg povijesnog pribora,²¹⁸ da konačno u dinarskom tipološkom folkloru danas dovršava svoj životni vijek. Kao autohtoni pribor koji je odavna postojao na čitavom primorju, oboci su u tipu kličak/rigoletto ukomponirani u sastav ovog usvojenog gotičkog oglavlja. Iz bogatog nasljeđa koje se u ovoj zemlji prenosilo od pradávnih vremena, a još obogaćeno specifičnim slavenskim stvarima ove vrsti, oboci su se zadržali kao važan atribut u ženskom nakitu.

U nazivu *ukošnjak*, kako ga je Truhelka potkraj prošlog stoljeća zabilježio u Popovu polju, opet je naziv s jednog predmeta prenesen na drugi u sastavu folklornih dekorativnih cjelina. Naime, ukošnjak je zapravo onaj nakit koji poznamo iz Ravnih kotara i Bukovice, a koji se upleće u žensku kosu. Otud nazivi za takav nakit: *upletnjak*, *uplitak*, *ukošnjak*.²¹⁹ Na vrpce ili

taj oblik. — Arhaizam nom. sing. *obodac*, nom. plur. *oboci*, gen. plur. *obodaca*, rano je služio u dvostrukom smislu kao sinonim za naušnice, ali i kao naziv za samostalan nakit različit od naušnica. U tom smislu postojao je još prije prvog svjetskog rata, i to za onaj nakit koji je teži i veći od naušnica i ima stalan oblik ovećeg metalnog koluta. U znanstvenoj terminologiji bilo bi korisno utvrditi razliku između naziva za naušnice i oboce i tako se njima služiti za ove dvije kategorije nakita različitog po službi i obliku.

²¹⁴ U arheološkoj literaturi nakit vrste obodaca nazivlje se različito: sljepočničarke, sljepočnice, karičice, privjesci, spiralni privjesci i dr. Za brončano i željezno doba na tlu Bosne i Hercegovine Čović, B., Mlađi praistorijski periodi. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1966, 111. i 149.

²¹⁵ *Niederle, L.*, Slovanske starožitnosti, I, 1. Prag 1911, 588. et seq. oboce zove »zaušnice« za razliku od naušnica i određuje ih izrazito kao »charakteristikum slovanských hrobu«.

²¹⁶ *Ebersoldt, J.*, Les arts somptuaires de Byzance. Paris 1923, 14, 18, 36. et pass.

²¹⁷ *Kondakov, N.*, Russkie kladb. I, S. Peterburg 1896, pass. — *Guščin, A. S.*, Pamjatniki hudožestvennogo remesla drevnei Rusi. X—XIII vv. Moskva-Leningrad 1936, pass.

²¹⁸ *Daničić, Đ.*, Rječnik iz književnih starina srpskih, II. Beograd 1963, 188. s. v. obodьсь.

²¹⁹ *Gušić, M.*, Tumač 170. i slika 39.

vnunu uzicu nanizan novac ili niz kaori-pužića uplete se na kraju pletenice a srednjovjekovni praporac zamijenjen je banalnim mjedenim naprskom.²²⁰ Svi su ti različiti upletnjaci u ranijim spisima one mnoge *intrecciature*, kako taj naziv odgovara istom sadržaju. Kako su u prevelikom obilju i želji za pokazivanjem imućstva postajali sve glomazniji, a da bi se upletali i vješali u kosu, to su se dukati, srebrni novac ili pločice i kaori-pužići (sa zadržanom vrijednosti novca) našivali na suknenu traku ili mekani remenčić i tako nanizani polagali niz obje pletenice ili jednostavno prikapčali na čeonu nakit i kraj sljepoočica silazili na grudi. U ovrljini takav pribor opisuju Č. Truhelka i T. Bratić pa su u njihovu opisu obje *niskosnice* na kraju svakog od *ukošnjaka* upravo takvi pravi *oboci*. S tim se slavenskim nazivom ili romanski *querquelli-cerčeli*²²¹ takav nakit u povijesnim zapisima uvijek javlja u paru. Uz oboce pristaje i *pričelak*, sad u folklornim varijantama najčešće nazivan tursko-perzijskim nazivom *perišan*.²²²

Po svem dakle, kovni je nakit na našem tlu bitan sastavni element u srednjovjekovnom ženskom oglavlju, pa kako je i hercegovačka ovrljina sva u obilju tog kova, tako je bez sumnje i vlasteoski kličak/rigoletto, osim zlatnih ili pozlaćenih obodaca, nosio i obilat kovni nakit. Samo je konavoski hondelj lišen tog obilja u kovnom nakitu, pod dosljednim sužavanjem nekadašnjeg pretjeranog kićenja.

Bogat kovni nakit davao je značajnu sliku srednjovjekovnom muškom i ženskom odijevanju. Mnogo od tog stilski očuvanog ušlo je i pučki posjed.²²³ I opet treba reći da upravo s pomoću te građe pouzdano utvrđujemo stvarno oblikovanje i službu onih predmeta o kojima govore povijesni spomenici. S kovnim je dodacima a uz pokrivače/prevjese i čeonu ukrase, gotički kličak/rigoletto u Dubrovniku usvojen kao vlastito dobro. Bez sumnje u pretjeranostima kako su prevladale u 16. stoljeću, i kličak/rigoletto doživljavao je promjene koje, kako doznajemo iz navedenih odredaba, nisu bile likovno pozitivne. To se dogodilo i sa starinskom ovrljinom u nekim njezinim nezgrapnostima, pa je možda po tomu Karadžić izveo svoju usporedbu.²²⁴

Po svemu dakle doznali smo da je odjevni pribor i nakit zapadnog, u užem smislu mletačkog, porijekla u našoj sredini nadošao na autohtoni slavenski posjed. Međutim, taj se autohtoni posjed podložio usvojenoj stilizaciji, a s njom zajedno prihvaćeni su i posuđeni nazivi. Tako slavenski vijenac doživljava promjenu u primorsku *zoju* i posavsku *partu*, a hrvatska riječ *rubac* uzmiče pred kasnolatinskim *facol*, odnosno mletačkim *fazzuol*, a tek od 17. stoljeća pred turskom *maramom/mahramom*. Pri tom se starinski pribor mijenja

²²⁰ Praporci na odjeći i nakitu *Boehn*, o. c. 220 et seq. Zamjena praporaca na upletnjacima, predmet u Etnografskom muzeju u Zagrebu inv. sign. 16918/AB, nalazište: sjeverna Dalmacija.

²²¹ U našim najstarijim privatno-pravnim dokumentima, *Barada* o. c. I, 1. 387. 1272. godine: »Item paria nouem çerçellorum auri ponderatum uncias tres; Item paria çerçellorum sex, ponderantia saçços quinque...«; I, 2. 40. 1274. godine: »... in vestimenta, çerçellos et aliis rebus...«; II, 1. 172. 1281. godine: »... I par çerçellorum argenti...«; II, 1. 7. 1266. godine: »... duo paria çerçellorum argenti...«; (u rukopisu) II, 2., dokument 33. 1311 godine: »... et çerçellis et aliis...«; II, 2., dokument 111. 1329 godine: »vendidit de auro videlicet çerçellos et anulos...« Prema ovim podacima çerčeli mogu se tumačiti i kao naušnice i kao oboci.

²²² *Škaljić*, o. c. 516. s. v. »perišan, 2. kao imenica: srebrni nakit koji su nosile žene na glavi, kao neka vrsta čelenke...«.

²²³ Tako npr. poznate *toke* stalan su pribor na svečanoj muškoj odjeći dinarskog habitusa.

²²⁴ V. n. 207.

u obliku, a donekle i u službi. Vijenac nije više posebno obilježje djevovanja nego oblikovan na mnogo načina postaje stalan pratilac njegovane ženske kose, a tek u posebnoj stilizaciji produžuje raniju službu kao djevojačka parta. Zato u starim vijestima, a i u folklornoj građi, vijenac susrećemo pod različitim nazivima u širokom rasponu od krune do girlande. Kad npr. godine 1525. čitamo »una ghirlanda murlachescha«²²⁵ bez sumnje se ne radi o mletačkoj dekorativnoj girlandi, nego je to naš domaći vijenac, vjerojatno djevojački.

Srednjovjekovni gotički kulturni pribor — ranije i romanički samo to mnogo teže prepoznajemo u pučkom materijalu, a povijesnih podataka o tom nemamo — iz primorja i Podunavlja dosiže duboko u balkanske zemlje, pa tako i Zahumlje prihvaća stilski pribor sa Zapada. U ostavštinama bosanske i zahumske vlastele prisutan je dekorativni pribor te stilizacije kako je ušao u navike našeg feudalnog društva. O gotičkim stilskim vrijednostima u našoj sredini svjedoči takva jedna navika. To je uporaba parola i sentencija na odjeći i nakitu. U srednjem vijeku postoji nepisano pravilo da svaki jači rod, pa i istaknutiji pojedinac, ima svoje geslo.²²⁶ Gesla ulaze u obiteljske grbove kao popratna misao pratilja toga roda. No i pojedinac zanosi se nekom sentencijom ili je ima kao svoju riječ, „mot“, „bon mot“. U raznim životnim okolnostima javlja se potreba za ohrabrujućom ili utješnom parolom. U 13. stoljeću, u cvatu uzorkovanog tekstila sve se više takve izreke, izatkane ili izvezene unose u tkanine za odabrane odjevne ili kućanske predmete. Po narudžbi za pojedine kuće izrađuju se tkanine s tako utkanim geslom, a služe kao pokrivači ili zastori, stolnjaci i ručnici, upotrebnici ili ukrasni, kako srednji vijek uopće obiluje tkaninama u kućnom ambijentu.²²⁷ Često su to biblijske izreke, citati iz psalama a i mudre izreke, poznate još od antičkih filozofa. Iz Francuske gdje je u gotici započela ta moda upotreba takvih parola dolazi i u Italiju i sve više postaje pratilac na kostimu, nakitu i oružju. U Francuskoj to je „parole“, „mot“ ili „bon mot“, ali u Italiji u toj se službi udomaćio naziv usvojen iz francuskog „devise“ u uobičajeno „divisa“.²²⁸ Poznata je velika upotreba diviza kao popratnih gesla obitelji, kuće ili pojedinca, kao znak pripadnosti nekom društvu pa i profesionalnoj zajednici. Npr. prekrasno izvezene devize na svom raskošnom kostimu imaju mladi mletački nobili, članovi društva »La calza«, kako ih Carpaccio unosi u svoje portretne kompozicije.²²⁹ Deviza izvezena u biseru nanosi se na pojedine dijelove svečane odjeće, na ovratnik ili rukav, kako je samostalan rukav poseban odjevni predmet, a i na pojas ili uopće kao ukrasni dodatak uz kostim. Takva samostalna diviza poseban je dragocjen predmet. To su one *divize* koje B. Radojković u našim srednjovjekovnim spomenicima zove »tajanstvenim« i tumači ih kao »dvobojna odjeća« ili dvobojna tkanina na osnovi du Cangeova rječnika.²³⁰ Točno je da se prvotno kasnolatinska, odnosno francuska riječ, *devisa*/ *devise* odnosila na odjeću u dvije boje, omiljeni način gotičkog kostima. Ali već je u 13. stoljeću za dvobojnu odjeću na širem romanskom području usvo-

²²⁵ Diversa Canc. 110, fol. 50., 11—V—1521.

²²⁶ Floerke, o. c. 28. et seq. s odnosnom literaturom.

²²⁷ Han, V., Drveni gotičko-renesansni vijenac iz Tudizićeve palače u Dubrovniku. Prilozi umjetnosti u Dalmaciji 10, Split 1956, 134. i 135.

²²⁸ Floerke o. c. 92. i 93. — Volkmann, L., Bilderschriften der Renaissance. Leipzig 1923.

²²⁹ Floerke, o. c. t. 73.

²³⁰ Radojković, o. c. 51, 52, 270. notae 217—230.

jen ukrućeni izraz »mi-part« (<demi-part),²³¹ dok je *divisa* u talijanskom zadobila određen sadržaj parole, sentence, monograma pa 1 likovnog simbola unesenog na odjeću i nakit.²³² Takva odabrana diviza ponavljala se kao filozofska izreka, životno načelo ili geslo pojedinca i njegova roda.

U 14. i 15. stoljeću takve su sentencije omiljen atribut u franko-flamanskim tapiserijama gdje prate scenski predočene prizore. Na jednoj od spomenutih tapiserija u seriji »Dama s jednorogom«, i to u šestoj zaključnoj sceni, stoji deviza »À mon seul désir«, u čem se iskazuje svojevoljno odricanje svjet-ske taštine, slijedeći u tom geslo »liberum arbitrium« u srednjovjekovnoj parafrazi antičkog filozofskog principa.²³³ A stotinu godina ranije, tu istu misao jedna je Anžuvinka dala ucrtati u svoj dragocjeni zlatni prsten kao »cest tout mon dezir« i taj prsten položila uz relikviju sv. Šimuna u Zadru gdje se i sad nalazi.²³⁴

I naši su velikaši na svoju opremu stavljali divize, pa se tako ima razumjeti imitacija onih gotičkih pismena na oklopu Ludovika Anžuvinca u jednom od prizora na srebrnoj raki sv. Šimuna.²³⁵ Samo tako kao diviza mogu se protumačiti oni znakovi koji imitiraju slova odnosno koji stoje na mjestu divize, kako ju je odabrao nosilac ovog oklopa a umjetnik pretočno u srebro.

Da li još sa srednjovjekovnim sadržajem osobnoga gesla i produhovljene misli iskazane kroz divizu ili već samo kao pomodni nakit usvojen s visokom modom kako je diviza ušla u renesansni kostim, u oba slučaja diviza postaje popratni pribor u vlasteoskoj garderobi. To su one divize što ih Stjepan Kosača oporučno ostavlja svome sinu pa se te divize kao poimence skupocjeni predmeti nabrajaju među ostalim dragocjenostima.²³⁶ Takve su se divize kopčale ili prišivale na odjeću ili se kao sastavna pločica stavljale na oklop ili oružje, kako to bogate ostavštine naših dinasta umnogome odgovaraju tadašnjem velikaškom priboru zapadnoga feudalnog društva.²³⁷

No u pučki posjed nisu ulazili neposredno takvi rafinirani dodaci ni skupocjen nakit najvišeg društva. Tek posredovanjem nižeg zemaljskog plemstva, pogotovu u sredini u kojoj se produžavala gentilna predaja i s tim u vezi i određeno društveno ponašanje, pripadnici slobodnih rodova prihvaćali su i usvajali nove uzore. Ali u okviru agrarne autarkije seljačko je plemstvo nužno prilagodilo strane uzore vlastitim ekonomskim mogućnostima, a s tim

²³¹ Floerke, o. c. 32. — Bruhn-Tilke, o. c. 19. Boehn, o. c. 174. i 210.

²³² U suvremenom talijanskom riječ *divisa* zadobila je značenje *službena odjeća, odora, uniforma*, što se od prvotnog značenja divize zadržalo očito prema oznakama i simbolima funkcije nosioca odore.

²³³ *Erlande-Brandenburg*, o. c., poglavlje »Les cinque sens«.

²³⁴ Petricioli, I., Zapažanja o škrinji sv. Šimuna u Zadru. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. XIV—XV, 14/15, Zadar 1976, 458. i 459.: »Najvredniji prsten, vjerojatno dar Elizabetin, ili nekoga iz njezine blizine... čita se... riječ starofrancuskog natpisa 'cest — tout — mon — dezir'. Slova su u gotičkoj minuskuli«.

²³⁵ *Ibid.*, 455. i 456. autor čita »ua« i »uant« i zaključuje: »izgleda da je dvaput bila napisana riječ 'vant'. Kakvo je značenje tih dviju riječi, je li tu bilo označeno neko geslo, ili je puka igra zlatara, ostaje otvoreno pitanje«. Autor ne pokušava pitanje riješiti kao gotičku devizu uobičajenu na oklopu, osobito na istaknutom vidljivom dijelu ili dekorativno naglašenom dodatku uz oklop, kako je to slučaj na ovom liku.

²³⁶ Anđelić, P., Doba srednjovjekovne bosanske države. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1966, 489. donosi sve podatke iz dokumenata o divizama u posjedu bosanske vlastele.

²³⁷ *Ibid.*, 1. c. — Lilek, E., Die Schatzkammer der Familie Hranici (Kosača). Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina. II, Beč 1894, 150.

su stavljene granice u zadovoljenju osobnih prohtjeva. U tom procesu, našli smo, uraštavaju novi poticaji u stari posjed s novim dostignućima u stilskom razvoju.

Ovim je razvojnim putem u upotrebu naših žena nadošlo i gotičko stiliziranje starinskog domaćeg rupca, kako smo zatekli u različitim primjerima. Jedna od varijanata tako gotički oblikovanog rupca pod nazivom *fondelo* hondelj usvojena je i na širem prostoru srednjovjekovne Bosne i Zahumlja. U tom su po sadržaju i oblikovanju međusobno blizi ljubijski vindelj i konavoski hondelj. Kod oba oglavlja kruti podložak ne upliće se kao stalni umetak u kosu kako je to u starini tražio strogi tabuitet kose udate žene. Štaviše, u oba slučaja njegovana je kosa dignuta u pletenice koje su u konavoskom hondelju skupljene u ugledan čvor i vidne pod kitom hondelja. U tomu nema više barbarskog uplitanja »rogova« u kosu koje žena nije smjela skidati ni noću. Zaboravljena je magija, od drevne starine uložena u kosu posebno u kosu žene-roditeljice. I po tomu dakle, oba oglavlja potiču iz akulturacionih procesa koji su u visokom srednjem vijeku u naše zemlje nadolazili sa Zapada. Ipak, u oba je slučaja zadržan nepisani zakon, ako ne s tabu-sakrivanjem, a ono s pokrivanjem ženske glave što se uostalom sve kraj suvremenih promjena još zadržalo kod naših seoskih žena. No stilska se srodnost obaju oglavlja ne očituje samo u gotičkoj stilizaciji. I oba naziva, — iako etimološki različita, — po svom su postanku vremenski bliza. Naime, za naziv »vindelj«, naći ćemo osnovu u medijevalnoj imenici »binde« = povež za glavu ili u glagolu »wenden« = vezati, povezivati. Ove njemačke riječi nadošle su nam posredovanjem Italije gdje je riječ »binde« stekla građansko pravo sa smislom ženskih vela i povežača. To se zbivalo i u našim primorskim gradovima pa tako se npr. jedna »vinde« nalazi u popisu ženske robe, u Trogiru godine 1316.²³⁸

Po svemu, oglavlje tipa hondelj mora da je osim u Dubrovniku postojalo i na širem prostoru Zahumlja i to ranije, prije nego što je u Grad nadošao rigoletto kao pomodni pribor vlasteoskih žena. Poznato je kako je u dubrovačku pokrajinu stalno nadolazilo naseljenje iz planinskog zaleđa. A taj brđanski narod donosio je svoje materijalno dobro, u prvom redu vlastitu odjeću. Posebno se u Konavlima održala ženska nošnja izrazito dinarskog habitusa.²³⁹ Da li je hondelj unesen u Konavle iz Grada, — a tim je putem u Konavlima usvojena pokrivača-zlatnica, taj potomak nekadašnje dubrovačke zepeye, — ili je već prije cesije Konavala postojao u zahumskom zaleđu Dubrovnika, ovo pitanje nije presudno za samu pojavu hondelja. Svakako, taj se ženski pribor u seljačkoj sredini Konavla dugo održao kao društveni simbol udate žene.

Značajno je da je dinarska kostimna slika u Konavlima lišena brđanske hipertrofije kako je još uoči prvog svjetskog rata vladala i u nedalekom zaleđu Dubrovnika. Pod djelovanjem dubrovačke uprave ženski je kostim u Konavlima zadobio otmjen sklad funkcionalnog odijevanja po čemu se i sad ističe kao pozitivno kulturno dobro. Međutim, u posljednjih stotinu godina pokrivanje ženske glave znatno se izmijenilo. Starinski je hondelj izgubio

²³⁸ Barada, o. c. II, 2 (u rukopisu), dokument 60, 9—II—1316.: među ostalim predaje se »... tantum trappum de guaçecta rubea et vinde in Dolmena« (Duvno?) — Upor. *Cecchetti B.*, o. c. 100. »Chioggia, 1191. 'trecciam et bindam'«.

²³⁹ *Benc-Bošković, K.*, Starinsko žensko ruho u Konavlima. Zbornik NŽO JAZU 45, Zagreb 1971, 107—128.

službu a i u obliku je veoma oronuo. Žene su ga nosile kao neku trajno slo-ženu kapu, stavljale su je i snimale s glave po potrebi.²⁴⁰ Osim primjeraka koji su spremljeni u muzejima, nekoliko preostalih na terenu služe za maski-ranje u karnevalu, ali nezgrapno i lišeno ispravnog stila. Već pred tridesetak godina starije su se žene još samo prisjećale kako su nekoć njihove majke povezivale hondelj. Usmeno su nam objašnjavale i opisivale, ali nisu bile kad-re da ga slože nego tek u grubim potezima. Nismo našli mlađu ženu koja bi htjela hondelj staviti na se u arhaičnoj cjelini. Zato smo tek u Etnografskom muzeju u Zagrebu studiozno opremili i fotosnimili mladu ženu u hondelju u ispravnom likovnom valeru tog pribora. No bilo bi poželjno da se ovo vri-jedno narodno dobro privede u prezentaciju konavoske narodne nošnje.

U etnološkom vrednovanju, konavoski je hondelj jedna od varijanata ženskog oglavlja koja je s ranim dosegom gotičke stilizacije usvojena u Du-brovačkoj republici kao posjed širokoga puka. No samo u uravnoteženoj sre-dini konavoskog naseljenja, a s mnogo patrijarhalnog konzervatizma, ovo je medijevalno dobro održano gotovo do naših prelomnih dana.

(Primljeno u Razredu za likovne umjetnosti JAZU)

---

²⁴⁰ Bošković, K., Hondelj 48, n. 2.: »... oko 1880. god.: 'Kad se moja mati vraćala iz baštine..., digla je ondej i stavila ga za pas da je ne smeta'«.

Marijana Gušić

HONDELJ — A HEAD COVERING OF A MARRIED WOMAN IN KONAVLE

Summary

The authress explains the origin and historical meaning of a garment which under the name of »Hondelj« makes a part of traditional women costumes in Konavle. According to its material and style analysis, it is proved that »hondelj« originally comes from magic beliefs in the single-horned. In the Gothic stylization this gains a decorative function of a high raised coiffure. So the Konavle »kerchief — hondelj« is tied up in a decorative knot and raised over the forehead by means of a support primarily called »hondelj«.

Etymologically the word »hondelj« derives from the Venetian »fondello« meaning not a big wooden or metal lamella (Boerio). Typologically »hondelj« belongs to that category of women head coverings which in a Gothic form excel as an ornament vertically raised above a forehead. The authress explains that the word »riguletum — kličak«, mentioned by Philip de Diversis, is the »i-dialect« version of the recent word »klič — klječ« meaning a small piece of wood — shiver — that is still used in the production of woollen stuff in the Dynaric typologic area. At the same time some late mediaeval names of articles belonging to women costumes are explained, such as: »zoja«, »frontale — pričelak«, »facol — pocjelica«, »kapica — skufija«, »coverlo — kovrljak«, »hoverlica — pokrivača«, as well as »ovrljina« a piece of the Herzegovinian costumes.

The Konavle »hondelj« has been accepted in its mediaeval form. As a specific folk wealth it has been preserved up to the present days.